

ਸੰਚੀ ੩

੧ ਓ

ਅੰਕ ੪

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ

ਮਾਘ, ਫਗੁਣ, ਚੇਤ੍ਰ

੪੮੩ ਗੁ: ਨਾ: = ੨੦੦੮ ਬਿ: = ੧੯੫੧-੨ ਈ:

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਚਉਥੀ ਬਖਸ਼-ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਖੁਆਜਾ ਤੇ ਭਾਈ ਜਾਨੀ ਸੱਯਦ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਕਸਾਂ-ਕਸਉਟੀਆਂ ਸਹਿ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ! ਭਗਤੀ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਘਾਲਣਾਂ ਵੇਖਕੇ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਗੱਭਰੂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨਾਮੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਘਾਲਣਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਅੱਗੋਂ ਸਿਰਫ ਸਿਮਰਨ-ਭਜਨ ਤੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਖਸ਼ੇ; ਤਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਗਏ।

ਇਹ ਬੜਾ ਹੁੰਦੜ-ਹੋਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ; ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੋਹਣਾ' ਖਿਤਾਬ ਬਖਸ਼ਿਆ, ਅਰੁ ਨਿਕਟੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ('ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਲਿਖਤੀ ਸਾਖੀ ੨੮ਵੀਂ, ਪਤਿ ੫੫੮ ਤੋਂ ੫੬੧)

ਲੇਕਿਨ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਸ: ਬ: ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ:—

ਨੰਦ ਲਾਲ (੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੇਵਕ, ਜਿਸਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ 'ਸੋਹਣਾ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ 'ਖ਼ਾਜਾ ਅਰਜਾਨੀ' ਸੀ। (ਪੰਨਾ ੨੧੬੪)

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਸੋਹਣਾ', ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ ਸਹੀ ਮੱਲੂਮ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਮਾਧਿ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਸੀਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰਾਲੇ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ-ਸਥਾਨ ਗੁ: 'ਗੁਰ-ਪਲਾਹ' ਦੀ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇ, ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਏਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸੋਹਣਾ ਜੀ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਇ. ਪ. ੪੨੩.

੪੨੦.

ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਦਿਨ—ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਮਿਤੀ ੧੧ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ—ਨੱਗਰ ਸਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ—

“ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੈਹੁ, ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰ ਚਲੀਐ ॥
ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ਤਾਕੇ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ ॥”

ਗੁਰਵਾਕੁ ਪੁਰ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸੁਰਗਿ-ਸਵਾਰਾ ਕਰ ਗਏ।

ਆਪਦੇ ਘਰਿ ਰਾਮਦੇਵਾ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਨਮੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਵੀ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗੁ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਰੁ ਘਰਿਸਤ ਵਿਚ ‘ਉਦਾਸਿ’ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁਤਰ ਰਾਮਦੇਵਾ ਨੂੰ, ਅਪਣੇ ਥਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੰਮਤ ੧੭੨੦ ਬਿ: ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਬਾਲ-ਗੋਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਸੋਭਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਚੱਤੋਪਹਿਰ ਹਾਜ਼ਰ-ਹਜ਼ੂਰ ਰਹਿਕੇ ਹੁਕਮੀ-ਕਾਰ ਕਮਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਉਣ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ-ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਥਾਈਂ ਛਿੜਕਾਉ ਕਰਨ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਭੀ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਤੋਂ ਅੱਠਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਗਾਖੜੀ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹੀ ਸੀ; ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਬੀਬੇ-ਰਾਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੇ ਭੀ ਅੱਠਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਦਾ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੨੪—੫ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੂਰਬ-ਭਾਰਤ ਵਲਿ ਗੁਰਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਈਆ ਬੰਨ੍ਹਕੇ, ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹੇ; ਤਦੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲ ਅਰੁ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਬੀ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ

ਇ. ਪ. ੪੨੪.

ਗਏ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕੋਰਾਂ ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ ਨੇ ਡੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੇ
ਦੀਵਾਨ-ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਜੇਹਾ ਝਮਕਾਉ ਕੀਤਾ, ਜਾਣੇ ਇੰਦਰ ਦੇਉਤਾ ਦੇ
ਮੇਘ-ਦੂਤ ਹੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ
ਜੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਪੁਰ ਰੀਝੇ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ—

“ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ ! ਸੋ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੂੰ ਸਾਡਾ ‘ਮੀਂਹ’ ਹੀ ਹੋਇਆ !
ਹੁਣ ਤੂੰ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਭੀ ਕੀਤਾ ਕਰੁ।

ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਜੀ ‘ਭੱਲੇ’ ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ
ਲਿਖਦੇ ਨਿ:—

ਦੋਹਰਾ

ਕਰ ਬਿਚਾਰ ਸਤਿਗੁਰ ਚਲੇ, ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇਸ।
ਰਾਖਨ ਸਰਧਾ ਸਿੱਖ ਕੀ, ਤਜ ਕੁਲ-ਕਲਹ ਕਲੇਸ* ॥੬

ਚੌਪਈ

ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ।
ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਸਰਧਾ ਮਨਿ ਜਾਨਾ।
ਗੁਰ-ਦਰਸਨ ਸਰਧਾ ਜਿਨਿ ਕੀਨਾ।
ਤਹ ਤਹ ਗਏ ਦਿਆਲ ਪ੍ਰਬੀਨਾ ॥੭
ਦੇ ਦਰਸਨ ਸਗਲ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕਰੇ।
ਸੰਖਿਆ ਲਿਖਤਿ ਅੰਤੁ ਨਹੀਂ ਪਰੇ।
ਤਾ ਤੇ ਸੰਛੇਪ ਕਥਾ ਲਿਖਿ ਰਾਖੇ।
ਠੌਰ ਠੌਰ ਸਭ ਹੀ ਜਸੁ ਭਾਖੇ ॥੮
ਪੁਨ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਗਏ।
ਤਿਸ ਦੇਸ ਮਾਹਿ ਕਾਲ ਕਛੁ ਰਹੇ।
ਧਮਤਾਨ ਗਾਉਂ ਰਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਆਲ।
ਨਿਤ ਨਵਤਨ ਕੌਤੁਕ ਕਰੇ ਬਿਸਾਲ ॥੯
ਬਹੁ ਸੰਗਤਿ ਤਹਾਂ ਰਹੇ ਇਕੱਤੁ।
ਦੇਖੇ ਅਦਭੁਤ ਪਰਮ ਚਰਿਤੁ।

*ਬੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਾਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਬਖੇੜਾ ਛੱਡ ਕੇ।

ਇ. ਪ. ੪੨੫.

੪੨੨.

ਦਮਦਮੇ ਪੁਰ ਬੈਠੇ ਗੁਰੁ ਦਿਆਲ ।
ਕਰਿ ਵਰਸਨ ਸੰਗਤਿ ਹੋਇ ਨਿਹਾਲ ॥੧੦

ਸੋਰਠਾ

ਸਤਿਗੁਰੁ ਗਿਆਨ-ਸੁਆਂਤਿ, ਬੈਸਨ ਬੁੰਦ ਬਰਖੇ ਜਬੀ ।
ਲੇ ਹਿਰਦੇ ਸਿਖ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸਿ, ਜਿਉਂ ਤ੍ਰਿਪਤੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਬੁੰਦ-ਜਲਾ ॥੧੧

ਚੌਪਈ

ਚੜ੍ਹ ਦਿਸਾ ਅਖੇੜ-ਬਿਤੈ ਕਰੈ ।
ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗ ਚੜ੍ਹੈ ।
ਸਹਜ ਭਾਇ ਜੋ ਹੋਇ ਸੋ ਹੋਇ ।
ਪ੍ਰਭ ਹਰਖ ਸੋਗ ਕਬਹੂੰ ਨਹੀਂ ਕੋਇ ॥੧੨
ਗੁਰ-ਲੋਕ ਆਇ ਤਹਾਂ ਕੀਨਾ ਬਾਸ ।
ਨਿਤ-ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਗਲ ਹੋਇ ਬਿਲਾਸ ।
ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਤਹਾਂ ਭਇਆ ਤਿਆਰ ।
ਤਿਸ ਮਾਹਿ ਬਿਰਾਜੈ ਗੁਰ-ਕਰਤਾਰ ॥੧੩
ਕੇਤਕ ਕਾਲ ਦਿਆਲ ਤਹਾਂ ਰਹੇ ।
ਲੀਲਾ ਅਮਿਤ ਜਾਤਿ ਨਹੀ ਕਹੇ ।
ਹਰਿਨਾਮ ਖਜਾਨੇ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ।
ਕਰ ਸੇਵਾ ਗੁਰਮੁਖ ਲੇਵਨਹਾਰ ॥੧੪
ਤਹਾ ਭਾਈ ਮੇਹੇ ਸੇਵਾ ਠਾਨੀ ।
ਅਤਿ ਸਰਧਾ ਸਿਰਿ ਢੋਵੈ ਪਾਨੀ ।
ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਹੋਇ ।
ਜੋ ਜੋ ਕਰੇ ਪਾਵੇ ਸੁਖ ਸੋਇ ॥੧੫॥

ਦੋਹਰਾ

ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਸੋਹਨੇ' ਬਾਲ ਥਾ, ਗੁਰ-ਗੁਹਿ ਸੇਵਾ ਲਾਗ ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਭਏ ਦਿਆਲ ਤਿਸਿ, ਮਾਥੇ ਜਾਗਯੋ ਭਾਗ ॥੧੬

੧-ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ।

ਇ. ਪ. ੪੨੬.

ਚੋਪਈ

ਦਿੜ੍ਹ-ਮਨਿ ਗੁਰ-ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੇਵਾ ਲਾਗਾ।
 ਭਗਤਿ-ਭਾਉ ਤਿਸਿ ਮਨੁ ਅਨੁਰਾਗਾ।
 ਪ੍ਰੇਮਿ ਕਲਸ^੧ ਮਸਤਕ ਸਦ ਧਰੇ।
 ਨਿਸਿ ਦਿਨਿ ਗੁਰ-ਗ੍ਰਿਹਿ ਪਾਨੀ ਭਰੇ ॥੧੭
 ਮੁਖ ਚਰਚਾ-ਬਾਦ ਸਭੇ ਤਿਨ ਤਜੇ।
 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਮੁਖ ਸੋ ਸਦ ਭਜੇ।
 ਖਾਨ-ਪਾਨਿ ਸਹਜੇ ਜੋ ਮਿਲੇ।
 ਸੁਆਦ ਕੁਸੁਆਦ ਮੁਖੋਂ ਨਹੀਂ ਗਿਲੇ ॥੧੮
 ਕੇਤਕ ਕਾਲ ਸੇਵਾ ਤਿਨ ਕਰੀ।
 ਹਰਿ-ਜਲਿ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਗਰੀਆ ਭਰੀ।
 ਜੋ ਸਰਧਾ ਉਨ ਮਨ ਮੋ ਧਾਰੀ।
 ਸੰਜੋਗ ਪਾਇ ਵਹ ਪ੍ਰਗਟਨਹਾਰੀ ॥੧੯
 ਜਲ ਢੋਵਤ ਸੀਸਿ ਪੁੜਾ ਤਿਸ ਪੜਾ।
 ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੇਵਾ ਮਨਿ ਦਿੜ੍ਹਾ।
 ਤਾ ਮੋ^੨ ਜੀਵ-ਜੰਤੁ ਪੜ ਗਏ।
 ਪ੍ਰਗਟ ਕਾਹੂੰ ਸੋ ਕਬਹੂੰ ਨ ਕਹੇ ॥੨੦

ਦੋਹਰਾ

ਜਲੁ ਢੋਵਤਿ ਸਿਰਿ ਚਾਂਦੀ^੩ ਪੜੀ, ਤਿਸ ਮੋ ਪੜ ਗਏ ਜੀਵ ॥
 ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸੁਧਿ ਦੇਹ ਕੀ, ਲਗੀ ਲਗਨ ਦਿੜ੍ਹ ਹੀਵ^੩ ॥੨੧

ਅਕਿੱਲ

ਜਲ ਢੋਵਨ ਕੇ ਕਾਜ, ਸੀਸ ਇੰਨੁ ਧਰੇ।
 ਕੀਆ ਜੁ ਇਨਹੂ ਘਾਉ, ਸੀਸ ਤਹ ਕ੍ਰਿਮ ਪੜੇ।
 ਹੋਇ ਖੇਦ ਅਤਿ ਦੇਹਿ, ਨ ਕਾਹੂ ਸੋ ਕਹਿਓ।
 ਹੋ, ਲਗੀ ਲਗਨ ਗੁਰ-ਸੇਵ, ਸੁਖ ਸਮ ਦੁਖ ਸਹਿਓ ॥੨੨

੧-ਗਾਗਰ; ਘੜਾ, ਲੋਹੇ ਯਾ ਪਿੱਤਲ ਆਦਿ ਦਾ। ੨-ਲਾਗਾ,
 ਪੁੜਾ, ਘਾਉ, ਜ਼ਖਮ। ੩-ਹੀਏ (ਮਨ) ਵਿਚ।

ਇ. ਪ. ੪੨੭.

੪੨੪.

ਸੰਜੋਗ ਪਾਇ ਇਕ ਦਿਵਸ, ਦੇਹ ਕੀ ਸੁਧਿ ਲਈ ।
 ਇੱਠੁ ਲੀਆ ਉਤਾਰ ਘਾਉ ਸਿਰ ਮੋ ਭਈ ।
 ਕਿਤਕ ਜੀਵ ਤਹਾਂ ਨਿਕਸਿ, ਉਲਟਿ ਧਰਤੀ ਪਰੇ ।
 ਹੋ, ਤਬ ਮੇਹੋਂ ਲੀਨ ਉਠਾਇ, ਦਇਆ ਮਨ ਮੋ ਕਰੇ ॥੨੩
 ਪੁਨ ਕੀਆ ਬਿਬੇਕ ਬਿਚਾਰ, ਤਿਨੇ ਪਾਲਨ ਕਰਾ ।
 ਪੁਨ ਧਰੇ ਘਾਉ ਕੇ ਬੀਚ, ਜਹਾਂ ਤੇ ਗਿਰ ਪਰਾ ।
 ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਹ ਨਿਰਖ, ਬਚਨ ਮੁਖ ਭਾਖਿਆ :
 ਹੋ, ਭਲੀ ਟਹਲ ਤੁਮ ਕੀਨੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਚਾਖਿਆ ॥੨੪
 ਤਬ ਭਾਈ ਮੇਹਾਂ ਹਾਥ ਜੋੜਿ ਬਿਨਤੀ ਕਰੇ,
 ਯਹ ਗੁਰ ਗ੍ਰਹਿ ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਜੀਵ ਸਿਰ ਮੋ ਪਰੇ ।

*

... ..
 ਹੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਇਨਹਿ ਸੁਖ ਦੀਜੀਏ ॥੨੫
 ਦੋਹਰਾ

ਮੇਹੋਂ ਕੀ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨੀ ਤ ਮਾਤਾ ਭਈ ਦਿਆਲ ।
 ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ(ਸੋ)ਕਹਾ: 'ਇਨ ਕਰਾ ਕਠਨ ਤਪ-ਘਾਲ' ॥੨੬

ਤਿਭੰਗੀ ਛੰਤ

ਸੁਨਿ ਬੋਲੇ ਸੋਆਮੀ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ,
 ਜਗ ਅਭਿਰਾਮੀ ਬਿਰਦਾਈ,
 "ਇਨ ਸੇਵਾ ਕੀਨੀ, ਰਸ ਭੈ-ਭੀਨੀ,
 ਮੈਂ ਅਬ ਚੀਨੀ, ਸਮੁਦਾਈ !
 ਮਨ ਮੰਗੇ ਮਹੰਤੀ, ਸੇਵਾ ਸੰਤੀ,
 ਤਨ-ਦੁਖ ਹੰਤੀ, ਸੁਖਦਾਈ ।
 ਇੱਛੇ ਫਲੁ ਪੈ ਹੈ, ਸਭ ਸੁਖ ਲੈ ਹੈ,
 ਨਿਜ ਘਰਿ ਜੈ ਹੈ, ਗੁਨ ਗਾਈ ॥ ੨੭

ਦੋਹਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੇ ਬਚਨ ਸੁਨਿ, ਪ੍ਰਭ ਮੇਹੋਂ ਲੀਆ ਬੁਲਾਇ ।
 ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਸਤਿਗੁਰ ਭਏ, ਨਿਰਖ ਸੇਵ ਭੈ-ਭਾਇ ॥੨੮

*ਏਥੇ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰੇ, ਸੱਜਣ ਤੋਂ
 ਲਿਖਣੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ।

ਇ. ਪ. ੪੨੮.

ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ

ਮੇਹਿੰ ਬੁਲਾਇ । ਕੀਨੀ ਸਹਾਇ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ । ਕੀਨਾ ਮਹੰਤ ॥ ੨੯
 ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ । ਮੁਖ ਲਸਤ ਨੂਰ ।
 ਲਾਗਾ ਸੁਰੰਗ । ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥ ੩੦
 ਧਾਰ ਚਰਨਿ ਸੀਸ । ਭੁਇਆ ਜਗ-ਅਧੀਸ ।
 ਦਇਆ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਹੇਰਿ । ਤ੍ਰਿਨ ਕੀਨ ਮੇਰੁ ॥ ੩੧
 ਭੁਇਆ ਅਖੈ ਦਾਨ । ਦਾਤਾ ਨਿਧਾਨ ।
 ਲੇ ਨਿੰਮ੍ਰਭੂਤ । ਸੇਵਕ ਸਪੁਤ ॥ ੩੨

ਦੋਹਰਾ

ਏਕ ਦਖਨੀ ਬੈਲ ਗੁਰੁ ਕੇ ਰਹੇ, ਸੇਵਕ ਬਡਾ ਪੁਰਾਨ ।
 ਤਿਸ ਦੀਆ ਨਗਾਰਾ ਨਾਮਕਾ, ਝੰਡਾ ਗੁਰ ਸਬਦ ਪ੍ਰਮਾਨ ।

ਚੋਪਈ

ਲੇ ਮਹਾਦਾਨ ਮੇਹਾਂ ਮਗਨਾਨੇ ।
 ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਰਿ ਜਾਨੇ ।
 ਤਿਨ ਚੇਲਾ ਕੀਆ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ।
 ਵਡਾ ਤਪੱਸੀ ਮਤਿ ਕਾ ਧੀਰ ॥ ੩੪
 ਤਿਨ ਦੱਤ-ਪਾਦਕਾ^੧, ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਪੂਜੀ ।
 ਕਰੀ ਏਕਤਾ ਰਖੀ ਨ ਦੂਜੀ ।
 ਪੁਨਿ ਤਾਸੇ ਗੁਰੁ-ਪਾਦਕਾ^੧ ਪੁਜਾਈ ।
 ਗੁਰੁ-ਪੰਥ ਕੀ ਕਰਿ ਮਹਿਮਾ ਅਧਿਕਾਈ ॥ ੩੫
 ਗੁਰੁ-ਮਹਿਮਾ ਪਰ ਤਾ ਕਾ ਧਨ ਲਾਗਾ ।
 ਕਰੀ ਘਾਲ ਵੈ ਭੁਇਆ ਸਭਾਗਾ ।
 ਜਾ ਕੇ ਗੁਰ ਕੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਇ ।
 ਤਾ ਕੀ ਰੀਸ ਕਰੇ ਕਿਆ ਕੋਇ ॥ ੩੬
 ਜਾਕੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਮੇਰੁ ਤ੍ਰਿਣ ਹੋਇ ।
 ਐਸੇ ਗੁਰ ਕੇ ਸੇਵੈ ਜੋਇ ।

੧-ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਖੜਾਉਂ (ਪਉਏ) ਯਾ ਜੁੱਤੀ ।

ਇ. ਪ. ੪੨੯.

੪੨੬.

ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਸੇਵਕ ਲੇ ਮਿਲੇ ।
ਅਮਰ ਅਜਰ ਧਨ ਕਬਹੂੰ ਨ ਚਲੇ ॥੩੭

ਦੋਹਰਾ

ਮਹਿਮਾ ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਆਲ ਜੋ, ਸੁਨੇ ਸਿੱਖ ਕਰਿ ਭਾਇ ।
ਕਲ-ਕਲਿਸ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਮਾਇ ॥੩੮

[ਸਾਖੀ ੧੯੪

ਇਹੋ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਰਾਸਿ ਦੇ ੪੨ਵੇਂ ਅੰਸ਼ 'ਚਿ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਭੱਲਾ ਜੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਣਖਿੱਝ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਪੁਰ ਰੀਝਕੇ, 'ਮਹੰਤ' ਬਣਨ ਦਾ ਵਰੁ ਦਿੱਤਾ; ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁਰ-ਸੇਵਕ ਦੱਖਣੀ ਬਲੁਦ ਨਗਾਰੇ ਸਮੇਤ ਤੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ 'ਝੰਡਾ' ਭੀ ਬਖਸ਼ਿਆ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਈਵੀ ਇਕ ਖੜਾਂਵ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਬੱਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਪੁਰ ਖੁਦ ਮੰਗ ਲਈ । ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਸਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਸਦਾ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ 'ਭਾਰਤ ਮਤ ਵਰਪਨ' ਵਿਚ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ, ਸੋਲੀ, ਟੋਪੀ ਤੇ ਲੋਹ ਭੀ ਗਿਣਦੇ ਹਨ । ਅਰੁ ਨਾਲੇ "ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਖੁਲਾਂਦਾ ਰਹੁ; ਅਰੁ ਨਾਮਣੇ ਵਾਲਾ ਹੋਹੁ ।" ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਭੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਚੋਲਾ ਥਾਪ ਕੇ, ਉਹੋ ਪਾਵਨ-ਪਾਂਵਰੀ ਉਸਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ, ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਦਾਯਤ ਕੀਤੀ । ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਨੇ ਬੀ ਅਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਦਿਆਂ ਖੈਰ-ਖੂਬੀ ਭਰੀ ਖੜਾਉਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਰਬੰਸ ਲਾ ਦਿੱਤਾ । ਅਰੁ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁਭਾਗਾ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋਇਆ ॥

ਇ. ਪ. ੪੩੦

ਮੀਹਾਂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਭਗਤੀ

ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਜੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪਾਕੇ ਤੇ ਵਿਰੋਸਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ; ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਫਰਮਾਇਆ:—

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅਤੁੱਟ ਭੰਡਾਰੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਾਓ, ਛਕਦੇ ਛਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੱਫੇ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਫਿਰੋ ! ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮਨਸਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘਰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਓ ਤੇ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਓ !

ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੁਕਮੀ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਖਸ਼ੀ ਬਲਦੁ ਪੁਰ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੱਵਕੇ ਦੇਸ-ਰਟਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਬੰਡਾ) ਆਪਣੀ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਅਗਾੜੀ ਝੁਲਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਂਦੇ, ਓਥੇ ਹੀ ਲੰਗਰ ਲਾ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਛਕਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਸਾਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਲੈ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਵਿਚ ਨਉਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਠੀਕਰ ਫੌਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ, ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਿ ਪਿਆਨੇ ਕਰਿ ਗਏ; ਅਰੁ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਨਾਨਕ, ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਵਿਰਾਜੇ। ਏਸ ਸਾਕੇ-ਸਮਾਚਾਰ ਦੀ ਸਾਰ ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੀ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਪ੍ਰਚਾਉਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਹਿਤ ਮਾਖੋਵਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਮ੍ਰਿਜਾਦਾ ਮੂਜਬ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਿੰਘ-ਪੌਰ ਤੱਕ ਚਲੇ ਗਏ। ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਸੁਣਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ: “ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੰਘ-ਪੌਰ ਉਤੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਿਹਾ? ਖੋਹ ਲਓ, ਉਸਦਾ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨੀਸ਼ਾਣ !”

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਫਰਮਾਨ ਪੁਰ ਚੋਬਦਾਰਾਂ ਤੁਰਤ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ; ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੋਹ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਅਗਾੜੀਓਂ ਦੂਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਮਾਸਾ ਬੀ ਗਿਲਾ-ਮਾਖਤਾ ਨਾ ਕੀਤਾ; ਤੇ ਨਾ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪਾਇਆ।

ਇ. ਪ. ੪੩੧.

ਸਹਿਜ ਭਾ ਨਾਲ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਅਰੁ ਸਰਦੀ-ਬਣਦੀ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ । ਭੇਟਾ ਰੱਖਿ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ; ਤਦ ਅੰਤਰ-ਜਾਮੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਉ ਤਾਂ ਜਾਚਿਆ; ਪਰ ਪਰਖ-ਪ੍ਰਖਾਉ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰਾਈ ਗਈ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਸਾਹਿਬਾਂ ਹੋਰ ਟੋਹਣ-ਜੋਹਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ: “ਭਾਈ, ਗੁਰਮੁਖਾ ! ਤੈਨੂੰ ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨੀਸ਼ਾਣੁ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ ਸਨ; ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ?”

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੇ ਠਰੱਮੇ ਨਾਲ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ—“ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ! ਤੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ; ਤੁਸਾਂ ਆਪ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਹਨ । ਦਾਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਸਤੁ ਸਾਂਭ ਲਈ; ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਬਿਰਤੀ ਪੁਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ । ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨੀਸ਼ਾਣੁ ਮੁੜਿ ਇਨਾਯਤ ਕੀਤੇ । ਹੋਰ ਇੱਕ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਪੁਰ ਸਜਾਏ ਦਸਤਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ, ਅੱਧਾ ਦਸਤਾਰਾ ਭੀ ਬਖਸ਼ਿਆ । ਨਾਲੇ ‘ਮੀਹਾਂ’ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ‘ਸਾਹਿਬ’ ਖਿਤਾਬ ਵਧਾਇਆ, ਅੰਉਂ ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਜੀ, ‘ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ’ ਬਣ ਗਏ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਦਸਤਾਰ, ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਾਲ, ਅਲੱਥ ਵੱਥੁ ਮੱਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਮਹੰਤ ਗੱਦੀ ਵਿਰਾਜਣ ਸਮੇਂ ਅੱਧੀ ਦਸਤਾਰ ਸੀਸ ਪੁਰ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਬੀ ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਅਸਥਾਨ-ਡੇਰਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ-ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸਾਂਭੀਆਂ-ਸਤਿਕਾਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤਸੀਲ ਨਾਰੋਵਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਓਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧਿ ਹੈ ।

ਬਖਸ਼ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਵਾਧਾ

ਪਿੱਛੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੇਵਕ-ਸਿੱਖ ਸੀ; ਲੇਕਿਨ ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਪਹਿਲਾ ਚੇਲਾ ਭਾਈ ਮੱਲ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਦੱਸਦੇ ਨਿ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ੨੩ ਚੇਲੇ ਹੋਰ ਗਿਣਦੇ ਹਨ:—

੩-ਭਾਈ ਨਾਨਕ ਬਖਸ਼	੧੫-ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਦਾਸ
੪-ਭਾਈ ਸਿਦਕੀਆ	੧੬- ,, ਗੁਰਦਿਆਲ
੫-ਭਾਈ ਟਹਿਲਦਾਸ	੧੭- ,, ਮਾਨ ਦਾਸ
੬-ਭਾਈ ਰਿਖੀ ਰਾਮ	੧੮- ,, ਸੁਰਤ ਰਾਮ
੭- ,, ਸੁਖਰਾਮ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤੀਆ'	੧੯- ,, ਸੰਗਤ ਦਾਸ
੮- ,, ਸਾਧੂ ਰਾਮ	੨੦- ,, ਸੰਤ ਦਾਸ
੯- ,, ਕੇਸੋ ਦਾਸ	੨੧- ,, ਮਾਲੀ ਜੀ
੧੦- ,, ਹਰਿਧਿਆਨ ਦਾਸ	੨੨- ,, ਭੋਲਾ ਦਾਸ
੧੧- ,, ਰਾਮਦਾਸ	੨੩- ,, ਮਜਨੂੰ ਜੀ
੧੨- ,, ਵੇਸ ਰਾਜ	੨੪- ,, ਬਾਰੀ ਦਾਸ
੧੩- ,, ਜਗਤ ਰਾਮ, 'ਮਜਨੂੰ'	੨੫- ,, ਜਗਨ ਨਾਥ
੧੪- ,, ਮਿੱਠਾ ਰਾਮ	

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ, ਮੱਲ ਜੀ, ਸੁਰਤ ਰਾਮ, ਮਜਨੂੰ ਜੀ, ਭੋਲਾਦਾਸ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਖੂਬ ਵਧੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਾਨਦਾਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ, ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਰੀ ਦਾਸ ਦਾ ਰੁਹਤਾਸ-ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲੂਮ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸਦਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਗੱਦੀ 'ਡੇਰਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ' ਨਾਮ ਕਰਕੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ।

੧-ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਰੂਪ ਨਰਾਇਣ ਬਣੇ। ਜੋ ਸਿਰੰਦ ਬਾਵਨੀ ਦੇ ਅਮੀਨ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮਲ ਦੇ ਘਰਿ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਮੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਕਥਾ, ਛੱਤਾ ਮਗਨੀਰਾਮ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ਇਉਂ ਸੁਣਾਈ ਹੈ:—

ਝਿਕੇਰਾਂ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਨਿਕਲੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਤੌਰ ਦਾ ਇਹ ਠਾਠ-ਬਾਠ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਾਇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਮਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ

ਇ. ਪ. ੪੩੩.

ਬਿਵਰਜਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਹਰੂਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੁਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ; ਅਰੁ ਦੱਖਣੀ ਬੈਲ ਉਤੋਂ ਨਗਾਰੇ ਸਣੇ ਨਗਾਰਚੀ ਸਾਧੂ ਦੇ ਉਤਾਰ ਧਰੇ। ਨਗਾਰੇ ਫਿਰ ਬੀ ਆਪੋਂ ਹੀ ਵਜਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਿਲੀ ਤਈਨਾਤ ਸਨ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੁਰ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਖਬਰ ਮਿਲਣ ਪੁਰ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਅਗੰਮੀ ਵੱਜ ਰਹੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੌਤਕ ਵੇਖਣ ਆਏ। ਅਚਰਜ ਖੇਡ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀ ਆ ਲਗੇ ਤੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਯਾਚਨਾਂ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਫਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਬਚਨ ਲੈ ਕੇ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਦਰੋਂ-ਘਰੋਂ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ; ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪ ਨਰਾਇਣ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਪਾਲਦਿਆਂ ਬੱਚਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਵੱਡਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਰੂਪ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਨੇ, ਬਾਬਾ ਲਖਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ।

ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨਾਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਥਾਨ-ਡੇਰਾ ਛੱਤਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ-ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਣਕ ਭਾਈ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਵਧਾਈ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਡੇਰਾ ਇਸ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਗੱਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ।

ਭਾਈ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦਾਸ; ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦਾਸ—ਦੋ ਚੇਲੇ—ਇਸ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਵਾਰੀ-ਸੁਧੇ ਵਿਰਾਜੇ। ਮਹੰਤ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੯੭੬ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਬਣਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਸਰਵਾਰ ਡਿਓੜੀ (ਮਹਿਕਮਾ ਧਰਮਾਉ) ਨੇ ਸਨ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਬਦਚਲਨੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਓਧਰ ਉਤਾਰੂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਥਾਪ ਕੇ ਉਲ਼ਰਦਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ,

ਜਿਸ ਪੁਰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸਨ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਉਜ਼ਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਕਬਜ਼ਾ ਨਵੇਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਦਿਵਾ ਦਿਤਾ। ਮਹੰਤ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਏ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ੫੧੨੪ ਵਿਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਬੀੜ ਜਾਹਲਾਂ' ਵਿਚ ਤੇ ੨੭੮੪ ਵਿਖੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਗਜ਼ ਗੋਲਾ-ਨਾਨਕ ਹਰੀ' ਵਿਖੇ ਹੈ। ਓਥੇ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੨-ਭਾਈ ਮੱਲ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫਲੌਲੀ ਬਹਿਕੇ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਇਹੋ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਗੱਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਫਿਰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਉਦਾਲੇ-ਪਦਾਲੇ ਬੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਧਰਮਸਾਲ ਫਲੌਲੀ ਦੇ ਮਹੰਤ ਇਸ ਵਕਤ ਹਰੀਦਾਸ ਜੀ ਹਨ।

ਅਗਾਹਾਂ ਇਸ ਮੂਹੀਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲੇ ਨੰਬਰਵਾਰ ਐਉਂ ਬਣਦੇ ਆਏ:-

ਭਾਈ ਸੰਗਤ ਦਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਾਸ ਤੇ ਸਜਾਮ ਦਾਸ 'ਨਿਰਬਾਣ'। ਮਹੰਤ ਸਜਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਭਗਤ ਰਾਮ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਹੋਏ।

ਅਗਾੜੀ ਭਾਈ ਭਗਤ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇੱਥ ਚੱਲੀ:- ਭਾਈ ਰਤਨ ਦਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਵਕ ਭਾਈ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ) ਨੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਰਾਜਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਰਿਆਫਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਓਥੇ ਆਸਣ ਜਮਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਚੇਲੇ ਬਾਲਕ ਭਾਲ ਚੰਦ-ਜੋ ਮਗਰੋਂ 'ਬਨਖੰਡੀ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ; ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ,

ਇ. ਪ. ੪੩੫.

ਸੰਤ ਦਾਸ, ਅਗੱਮੀ ਰਾਮ ਤੇ ਭੋਲਾ ਰਾਮ ਉਦਾਸ-ਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ ।

ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ੨ ਸੱਖਰ ਦੀ ਜੂਹੇ, ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰੇਤੀ ਵਿੱਚ ਰਮਣੀਕ ਜਾਗਹ ਜਾਚ ਕੇ, ਆਸਣ ਜਮਾਇਆ; ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮੱਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਜਾਂਵੇ ਹੋਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਵਿਰਾਜ ਕੇ, ਭਾਗ ਲਾ ਗਏ ਸਨ । ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਾਧ ਬੋਲਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ, ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਇਉਂ ਚਲਦੀ ਆਈ :—

ਭਾਈ ਹਰਨਾਰਾਇਣ, ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ । ਹਰਿ-ਨਾਮ ਦਾਸ ਚੰਗੇ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਮਿਠ-ਬੋਲੇ, ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਾਧੂ ਸਨ । ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸੀਗੇ । ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੱਧਤੀਆਂ—'ਉਦਾਸੀ' ਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ' ਸਿੱਖਾਂ—ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਹਿਤ ਹੀ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਂਣ ਲਾਇਆ । ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਖਰ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ, ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖੀਓਂ ਭੀ ਮੁਨਕਿਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ।

ਭਾਈ ਭਾਲ ਚੰਦ 'ਬਨ ਖੰਡੀ' ਜੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਬੜੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਤੇ ਤਪੀਸਰ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਹਨ । 'ਗੁਰੂ ਉਦਾਸੀਨ ਮਤ ਦਰਪਨ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸੰਛੇਪ ਨਾਲ ਇਉਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਭੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਪੁਰ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਦੇਸ ਰਟਣ ਕਰਦੇ ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ' ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਕੋਰਾਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਦੇ ਯਾਦ-ਗਾਰੀ ਸਥਾਨ—'ਥਾਨੇਸਰ'—ਪੁਰ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਸ ਨੱਗਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮਣ ਰਾਮ ਚੰਦ ਆਪ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਘਰਿ

ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਮਨਾਰਥ ਰਾਮਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘਰਿਣੀ ਮਨੋਰਮਾ ਸਮੇਤ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੱਚੀ ਵਰਗਹ ਕਬੂਲ ਪਈ; ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਤ-ਸੇਵੀ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਘਰਿ ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਮਿਤੀ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ੭ (੨੧-੩-੧੭੬੩) ਸੋਮਵਾਰਿ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਨਮਿਆਂ; ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਲ ਚੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਲ ਚੰਦ ਬੜਾ ਹੁੰਦੜਹੇਲ ਬਾਲਕ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਧਸ ਗਿਆ; ਤੇ ਨੌ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ; ਪਰ ਬਚਨ ਪਾਲਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਓੜਕ ਭਾਲ ਚੰਦ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਦਸਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਖੁਦ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ। ਭਾਲਦਿਆਂ ੨ ਸੰਮਤ ੧੮੩੦ ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਸੰਤ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮ-ਪਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੁਪਾਤ੍ਰ ਜਾਚਕੇ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ 'ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ' ਦੇ ਕੇ, ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਜਾਇਆ। ਸੁਹਲ ਬਾਲਕ ਚੁੰਕਿ ਜੰਗਲਾਂ-ਵਣ-ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਮੋੜਦਾ ਤੇ ਪੈਂਡੇ ਬਾਗਦਾ ਥਾਨੇਸਰੋਂ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਾਮ 'ਵਣਖੰਡੀ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਣਖੰਡੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦੀਖਯਾ-ਦਾਤੇ ਨਾਲ ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ੧੮੪੦ ਦੇ ਕੁੰਭ ਪੁਰ ਹਰਿਦੁਆਰ ਉਸੇ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੁੜਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗ ਛੱਡਕੇ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਏ।

ਸੰਮਤ ੧੮੪੧ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫੁਲੌਲੀ (ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਚ ਆਏ; ਤੇ ੧੮੪੨ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਕੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਸਾਧੂ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪਹੁੰਚੇ। ਓਥੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ

ਪੁਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜੇ। ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਬਤੀ ਦੇਸਾਂ ਜਾ ਸੈਲਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ-ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹ ਪਏ। ਅਮਰ ਨਾਥ ਤੀਰਥ ਤਕ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੮੫੪ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਉਤਰ ਆਏ। ਜਿਹਲੁਮ ਤੇ ਚਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਕੰਢੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੀਤੇ ਅਸਥਾਨ ਸਨ, ਸਾਏ ਪਰਸੇ। ਆਖਿਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਵਿਰਾਜੇ।

ਸੰਮਤ ੧੮੫੭ ਵਿੱਚ, ਪੀਲੀ ਭੀਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਖੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਕੀਤੇ 'ਰੀਠੇ' ਤੇ 'ਨਾਨਕ ਮਤੇ' ਤੀਰਥ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਪਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਪਧਾਰੇ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਕਾਠ ਗੁਦਾਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਧੂੜਿ ਮਸਤਕ ਲਾਈ; ਅਰੁ ਅਗਾਹਾਂ ਬੱਦਰੀ ਨਾਥ ਦਾ ਬਰਫਾਨੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ੧੮੬੦ ਤਕ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਗੁਪਤ-ਪਰਗਟ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਨੈਪਾਲ ਰਾਜ ਅੰਦਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ—'ਮੋਰੰਗੁ ਝਾੜੀ'— ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਤਦੋਂ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਤੇ 'ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖਦਾਸ ਅਪਣੀ ਜਾਤ੍ਰਾ-ਜਮਾਤ ਸਮੇਤ ਆਪਨੂੰ ਮਿਲੇ। 'ਉਦਾਸੀ' ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਭੇਖ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੇਖ (ਬਾਹਰੀ ਬਾਣੇ) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਰ ਜਟਾ ਬਿਭੂਤ-ਧਾਰੀ, ਲੰਗੋਟ ਬੰਦ ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ; ਜਿਸ ਭੇਖ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ 'ਨਿਰਬਾਣ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰੇ, ਹਰਿਦੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਛੀ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ; ਤੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦਾ ਮੇਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਵੇਖਿਆ। ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ (ਕੁੰਭ) ਹਰਿਦੁਆਰ ਨੁਕੇ,

ਪੂਰਬੀ ਦੇਸਾਂ ਅੰਦਰ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਰੁ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ, ਹਿੰਦ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਕੇ ਦੇਖੇ-ਪਰਸੇ । ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਗੁਰਭਾਈ, ਹੋਰ ਸਾਧੂ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅੱਛੀ ਖਾਸੀ ਮੰਡਲੀ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ, ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਮੇਲੇ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਸੰਮਤ ੧੮੬੯ ਵਿਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਪੁਰ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਬਹਾਨੇ ਦੱਖਣ-ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹ ਪਏ । ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਪਹੁੰਚ ਗਏ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ; ਅੱਦਨ, ਅੱਰਬ ਤੱਕ ਹੋ ਕੇ, ੧੮੭੫ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤਿ ਮੁੜੇ । ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਗਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ । ਬੰਬਈ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਖ ਕੇ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਓਥੇ ਵੀ ਟਿਕੇ, ਆਖਿਰ ਅਪਣੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਧੂਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ 'ਧਰਮ ਸਾਲ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਹਿਤ ਛਡਕੇ ਗੁਜਰਾਤ-ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਮਤਿ ਦੇਂਦੇ, ਸੰਮਤ ੧੮੭੮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਪੁੱਜ ਗਏ ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਡਾਕੀ (ਹੈਜ਼ੇ) ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਫੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਮਹਾਤਮਾਂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਸ ਜੋਗ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਸ ਰੋਗ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ । ਗੁਰੂ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ 'ਸਤਿਨਾਮੁ' (ਵਾਹਗੁਰੂ) ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਾਉਣਾ ਤੇ ਛਿੜਕਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ । ਗੰਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਾਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਦਮ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਵਾ ਕੇ ਇਸ ਮਾਰੂ ਰੋਗ ਨੂੰ ਠੱਲਿਆ । ਅਰੁ ਅਪਣੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਹਿਮਾ-ਵਡਿਆਈ ਕਰਵਾਈ । ਜੋ ਲੋਕੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਬਾਹਰ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ; ਸੰਤ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁੜਿ ਆ ਵਸੇ ।

ਇ. ਪ. ੪੩੯.

ਇਸ ਉਪਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਮਹਾਤਮਾਂ ਜੀ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣਾਏ। ਇਉਂ ਇਕ ਸਾਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਬਨਖੰਡੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਅਭਿ ਆਗਤ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਓਥੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਖ਼ੁਦ ੧੮੭੯ ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੱਲ-ਮਕੱਲੇ ਓਥੋਂ ਟੁਰ ਆਏ, ਤੇ ਖੈਰਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ 'ਰੋਹੜੀ' ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਸਿੰਧੂ ਨਦ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਵਿਰਾਜੇ। ਏਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਠ ਘੁੰਮਣ ਮੱਲ ਤੇ ਰੀਬੂ ਮੱਲ ਨਾਲ ਆਪਦਾ ਪਰਚਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਸੇਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਫਿਰ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਨਾਵੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣਿਆ; ਜੋ ਇਕ-ਰਸ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ, ਉਦਾਸ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਤਮਾਂ ਬਨਖੰਡੀ ਜੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ 'ਰੋਹੜੀ' ਟਿਕੇ ਤੇ ਸੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਨੂੰ, ਸਿੰਧੂ ਨਦ ਵਿਚਕਾਰ ਪਥਰੀਲੀ ਬ੍ਰੇਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ, ਤਿੰਨ ਬੋਹੜਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਛਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਫ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਪਰਮੇਸੁਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਬਹਿ ਗਏ। ਭਾਈ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ। ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਤੀਰਥ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭੀ। ਇਹੋ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸੇਠ ਘੁੰਮਣ ਮੱਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹਾਸਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਰੁ ਮਹਾਤਮਾਂ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ 'ਸਾਧੂ-ਬੇਲਾ' ਨਾਮੇ ਧਾਰਮ-ਧਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਬਨਖੰਡੀ ਜੀ ਨੇ ਜੱਗ ਕਰਕੇ, 'ਧਰਮਸਾਲ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਸਹਜੇ ੨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਗਿਆ ਅਰੁ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਘਾਟ ਬਣ ਗਏ। ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ੧੯ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਖਾਸ ੨ ਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਦੋਰੇ ਪੁਰ ਬੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ (੧੮੪੩ ਈ:) ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਸ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ; ਤਾਂ ਕਪਤਾਨ ਪੈਂਕ ਵੇਲਜ਼ (Capt. Pank Wales) ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੀਅਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਖਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ 'ਸਾਧ ਬੇਲੇ' ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸੁਅੱਛ ਤੇ ਹਵਾਦਾਰ ਜਾਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਠੀ ਉਸਾਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਲਾਏ ਕਾਰੀਗਰ ਦਿਨੇ ਜਿਤਨੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਪਵੇ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇਹੋ ਕੌਤਕ ਵਰਤਿਆ; ਅਰੁ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਚੂਨਾ ਆਦਿ ਮਸਾਲਾ ਭੀ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਸਮਝਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨ ਓਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤੀ ਸੁੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੇਮ-ਦੋਹਾਂ-ਨੂੰ ਸੂਲ (ਕੁਲੰਜ) ਪੈ ਗਿਆ। ਆਖਰ ਮੇਮ ਨੂੰ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ, ਕਿ ਹੋਵੇ ਨਾਂ, ਇਹ ਦੁੱਖ ਕਿਤੇ ਉਸ ਸਾਧੂ-ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ! ਕਪਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੀ ਮੇਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਰਾਤਿ ਭਰ ਪਰਾਰਥਨਾਂ ਅਰੁ ਅਰਜੋਈਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਗੁਰੂ-ਗੁਸਾਈਂ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਤੇ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਲੱਭ ਲਿਆਣ ਹਿਤ ਤਾੜਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਨਾ ਲੱਭੇ। ਓੜਕ ਸਿੱਖਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ; ਤਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਖੁਦ ਹੀ ਕਿਧਰਿਓਂ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਫੜ ਕੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗੀ; ਤੇ ਪੱਛੋਤਾਉ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧ ਬੇਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਬਰੇਤੀ ਦਾ ਪਟਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਕਉਤੁਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਦਾ ਜਸ, ਸਾਰੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਤੇ ਅੰਞ-ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਅਰੁ ਲੋਕੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮ (ਮੀਰ ਸਾਹਿਬਾਂ) ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ, ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਜੰਮ-ਪੱਲ੍ਹ ਰਾਜਪੂਤ ਦਲਪਤ ਸਿੰਘ 'ਦੀਵਾਨ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੀ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਅਰੁ ਸਾਰਾ ਲਟਾਕਾ ਛੱਡਕੇ ਉਦਾਸ-

-ਬਿਰਤੀ ਧਾਰ ਬੈਠਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਜਾਚਕੇ, ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹਰਿ ਨਰਾਇਣ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ।

ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ, ਇੱਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਰਥਲਾ ਭੋਗ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੦ ਮਿਤੀ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਨੂੰ, ਭਾਈ ਹਰਿਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ, ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਣੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਜਨ ਉਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਣੀ (ਚੇਲੇ) ਬਣ ਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ:—

(੧) ਭਾਈ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਮਿਤੀ ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਦੂਜ ਨੂੰ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਲੈ ਕੇ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਹੋਇਆ। ਅਰੁ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਮਿਤੀ ੧੦ ਕੱਤਿਕ ਤਕ 'ਸਾਧ-ਬੇਲੇ' ਗੁਰ-ਧਾਮ ਵਿਚ ਕੁਠਾਰੀ (ਸਟੋਰ ਕੀਪਰ) ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੫ ਭਾਦਰੋਂ ਵਦੀ ਦੂਜ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਿਆ।

(੨) ਦੀਵਾਨ ਦਲਪਤਿ ਸਿੰਘ—ਸੰਮਤ ੧੯੦੭ ਵਿਚ, ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਮ ਧਰਾ ਕੇ ਕੱਤਿਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਬਾਵਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਠਾਰੀ ਬਣੇ। ਦੇਹਾਂਤ ੧੯੨੯ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

(੩) ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਦਾਸ, ਚਾਚੜਾ ਰਿਆਸਤ, ਦੇ ਨੱਗਰ ਮਿਠਨ ਕੋਟ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ੧੯੦੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਚੇਲੇ ਬਣੇ।

(੪) ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਰਨ, ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਵੇਂ ਕੋਟ ਦਾ ਜੰਮ, ਤੇ ਲੋਕੂ ਮਲ ਨਾਮ ਸੀ; ੧੯੦੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ।

(੫) ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, ਦਾ ਜਨਮ ਰਿ: ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰਿ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੯੦੬ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ

ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ। ੮੫ ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰੇ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਪੋਹ ਮਹੀਨੇ ਪਰਲੋਕ-ਗਾਮੀ ਹੋਇਆ।

(੬) ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਇਕ ਆਮਿਲ (ਅਹਿਲਕਾਰ) ਦੇ ਘਰਿ ਜਨਮੇ। ੧੯੧੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਚੇਲੇ ਬਣੇ ਤੇ ਨਾਮ ਧਰਾਇਆ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ। ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਮਹਾਤਮਾਂ ਸਨ।

(੭) ਭਾਈ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਦਾ ਜਨਮ ਦਿੱਲੀ ਲਾਗੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ 'ਚਿ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ।

(੮) ਭਾਈ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ—ਸਾਰਸੁਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਅਤੀਤ ਬਣਿਆ।

(੯) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ, ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਦੇ ਲੱਖੀ ਨਗਰਿ ਜਨਮ ਲਿਆ। ੧੯੧੪ ਪੋਹ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ। ਗੁ: ਸਾਧੂ-ਬੇਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੩੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ।

(੧੦) ਭਾਈ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ—ਜਨਮੇ ਵੈਸ਼ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰਿ, ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਦੇ ਨੱਗਰ ਟੰਡੇ ਜਾਮ ਵਿੱਚ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੬ ਦੀ ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਏ; ਤੇ ਗੁਰ-ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ, (ਕਾਸ਼ੀ, ਮਣੀ ਕਰਣਿਕਾ ਘਾਟ ਪੁਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਟਿਕੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਸੰਮਤ ੧੯੬੪ ਬਿ: ਨੂੰ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਗੁਰ-ਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

(੧੧) ਭਾਈ ਰਾਮਦਾਸ—ਹਰੀਪੁਰ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੋਹ ਪਿੰਡ ਸਰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰਿ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਹੋਏ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੬

੪੪੦.

ਦੀ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਤੋਂ ਚਰਨ-ਪਾਹੁਲ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਭੋਖ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ ਅਤੀਤ ਬਣੇ। ਗੁਰ-ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ (ਸਿੰਧੂ) ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਸੇਵ ਕਮਾਈ; ਤੇ ੪੨ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ ਸੰਮਤ ੧੯੨੨ ਦੇ ਸਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ।

(੧੨) ਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ—ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੌਂਗੋ ਵਾਲਿ ਖੜੀਆਂ ਦੇ ਘਰਿ ਜਨਮੇ। ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਕਨੁਈਆ ਲਾਲ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੧ ਵਿਚ 'ਸਾਧ ਬੇਲੇ' ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਜੇ; ਅਰੁ ੧੯੧੭ ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਪੁੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਜਾਣ ਪੁਰ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੫ ਮਿਤੀ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ੧੪ ਨੂੰ 'ਸਾਧ ਬੇਲਾ' ਗੁਰ-ਤੀਰਥ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਪੇ ਗਏ। ਚਾਰ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੯ ਮਿਤੀ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ੪ ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ, ਮਹੰਤੀ, ਅਸਲ ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ—ਜੋ ੧੯੨੧ ਦੇ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰ-ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ—ਦੇ ਮੁੜ ਔਣ ਪੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੇਤੀਹੇ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਚੌਦੇਂ ਨੂੰ, ੩੫ ਵਰ੍ਹੇ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ, ਪਚਲੋਕ ਪਧਾਰ ਗਏ।

(੧੩) ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਦਾਸ—ਸਿੰਧੀ ਹਟਵਾਣੀਏਂ ਸਨ। ਸੰਮਤ ੧੯੧੬ ਹਾੜ੍ਹ 'ਚਿ ਸਾਧੁ ਬੇਲੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਜੇ। ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਹੁਕਮੀ ਸੇਵ ਕਮਾ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਿ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ। ਸੰਮਤ ੧੯੨੧ ਅੱਸੂ ਚੜ੍ਹਦੇ 'ਸਾਧੁ ਬੇਲਾ' ਗੁਰ-ਤੀਰਥ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਕੇ ਤੀਰਥ-ਰਟਨ ਪੁਰ ਚੜ੍ਹੇ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ—ਸੰਮਤ ੧੯੨੫ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਰਾਧਿ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ੭੫ ਵਰਖਾਂ ਦੀ ਸੀ।

੩—ਭਾਈ ਸੁਰਤ ਰਾਮ—ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਅਗਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਦੀਪਾ,

ਇ. ਪ. ੪੪੪.

‘ਉਦਾਸ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਇਆ।

੪—ਭਾਈ ਮਜਨੂੰ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਜੀ ਦਾ ਤੇਈਹਵਾਂ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ 'ਚੋਂ ਭਾਈ ਸੰਗਤ ਦਾਸ ਉਦਾਸ-ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਹੋਏ। ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ।

(੧) ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ—ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਮਿਤੀ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਵਦੀ ਅੱਠਿਓਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਸੰਗਤਿ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ। ਅਰੁ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲ ਤੇ ਦੁੱਰਾਨੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਅਰੁ ਖਾਲਸਾ-ਦਲ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਉਖੇੜਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਂ ਕੀਹ; ਘਰਾਂ-ਵਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਦੁੱਭਰ-ਬਲਕਿ ਅਸੰਭਵ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਆ ਪਈ ਸੀ। ਐਪਰ ਜਦੋਂ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਤਖਤ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ਆਦਿ ਸਭੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਾ-ਵੇਰੀ ਕਰ ਘੱਤੀਆਂ; ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਲ ਭੀ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ; ਤਾਂ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਟਿਕਣ ਲਈ ਬੀ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਾਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਧੂ-ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਗੁਰ-ਤੀਰਥ ਪਰਸਣ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਖ ਵਿਚ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜੱਥਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਲਾਏ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ’ ਤੇ ‘ਚਰਨਾ-ਮਿਤ੍ਰ’ ਦੇਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ (ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਲੜਿ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ, ਸਿੱਖ-ਸੰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਪੁਰ ਲੰਗਰ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਲਈ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੁਭ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਈ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨੈ—ਜੋ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਦੱਖਣ) ਦੇ ਦੀਵਾਨ (ਵਜ਼ੀਰ) ਚੰਦੂ

ਇ. ਪ. ੪੪੫.

ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸਨ—ਵਧ-ਚੜ੍ਹਕੇ ਮਾਲੀ-ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਸੋ, ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਮੱਠਕੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਬਿ: ਵਿਚ, ਪ੍ਰਯਾਗਿ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ) ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ ਤੀਰਥ ਪੁਰ 'ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀਤਾ । ਫਿਰ ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਕਨਖਲ, ਕੁਰੁਛੇੜ, ਉੱਜੈਨ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਤੀਰਥਾਂ ਪੁਰ ਭੀ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਸੰਗਲ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ' ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਦਾ ਹੀ ਨੀਸ਼ਾਣੁ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਮਤ ੧੮੩੮ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਨਿ । ਇਹੋ ਸੰਮਤ, ਅਖਾੜੇ-ਅੰਦਰਲੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਪੁਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੩੮ ਬਿ: ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਆਸਣ ਉਸ ਛੱਪੜ ਕਿਨਾਰੇ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ 'ਨਿਰਬਾਣ ਸਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । 'ਸੰਗਲਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ' ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਇਸ 'ਸਰ' ਦੇ ਕੰਢੇ ਭੀ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ; ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਗਰੋਂ 'ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਬਾਣ ਸਰ' ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਤੋਂ ਹੰਸਲੀ (ਨਹਿਰ) ਲਿਆ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੮੪੦-੧ ਵਿਖੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ—ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ—ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ; ਕੁਝ ਕੁ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਿੱਖ-ਸਰਦਾਰਾਂ ਧਨ-ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ।

ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਜਦੋਂ ਮੱਲਾਂ ਮੱਲਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁੱਝ ਗਏ; ਤਾਂ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਸਿਖ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਆ ਪਈ । ਧਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਨਵਾਨਾ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਲਿਆਂਦੇ; ਪਰ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਤੇ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਚਲਦੀ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਉੱਚ-ਦਮਾਲੀਏ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਬੰਡੇ) ਬੁਲ ਰਹੇ ਹਨ; ਇਹ ਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ

ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਾਂਸ ਦੇ ਛੜ ਉੱਤੇ ਫਰੇਰਾ ਫਹਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ,— ਵੀਹ-ਵਿਸਵੇ ਸੰਮਤ ੧੮੫੯—੬੦ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ 'ਨਿਰਬਾਣ' (ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ) ਬਣਕੇ ਆਏ—ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ—ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਵਲੋਂ ਸਾਲ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ-ਲੰਮਾ ਵਲ੍ਹਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਝੰਡਾ ਸੰਮਤ ੧੮੮੯ ਮਿਤੀ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਅਨੁਰੀ ਨੇ ਛੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। (ਸਟਿੱਪਣ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ'—ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ-ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ—ਪੰਨਾ ੧੮੪; ਤੇ 'ਤਾਰੀਖ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ'—ਉਰਦੂ—ਪੰਨਾ ੬੪)

ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ, ਨਿਰਬਾਣ (ਨਾਂਗਾ) ਭੇਖ ਧਾਰੀ ਸਾਧ-ਮੰਡਲ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕੋਰਾਂ ਫਿਰ ਦੇਸ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਮਿਲਿਆ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗਿ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਯਾਤ੍ਰਾ-ਚੱਕ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਏ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ; ਕਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਤੀਰਥਾਂ ਪੁਰ ਡੇਰੇ ਲਾ ਕੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ—ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ—ਬਣਵਾਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਫਾ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਜਾਣ ਪੁਰ, ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਪੱਕੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮੱਲ ਲਈਆਂ, ਤਦੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂ ਭੀ ਪੰਜਾਬਿ ਮੁੜ ਆਏ। ਅਰੁ ਥਾਓਂ ਥਾਈਂ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੁਰ ਜੁਟ ਗਏ।

ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ

ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਅੰਨ-ਜਲ ਦੇ ਗੱਢੇ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬਹਿਕੇ ਸੁਖ ਮਾਨਣਾਂ ਯਾ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵੱਗਿਆ ਸਮਝਿਆ। ਐਪਰ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ; ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਟੋਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਲਿ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦੇ-ਬਣਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਰਈਸਾਂ-ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਧਨ-ਧਰਤੀ ਦੇ-ਦਿਵਾ ਕੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰੂ-ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਨ ਕਰਵਾਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਂਈ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖਾਂ, ਖੁਦ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਸੌਂਪੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ—

(੧) ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ—(ੳ) ਅਖਾੜਾ ਸੰਗਲਵਾਲਾ, ਜੋ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੩੮ ਬਿੱ. ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਆਪਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਬਾਵਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਜ ਰੂਪ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਈ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਸਾਧੂ ਨਿੱਤਾਨੰਦ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਬੁੱਧਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਵਾਰੀ-ਸਿਰ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ। ਸੰਮਤ ੧੯੬੧ ਬਿੱ. ਮਿਤੀ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੭ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬੁੱਧਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਗੁਰਪੁਰੀ ਚਾਲੇ ਪਾ ਗਏ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਾਧੂ ਹੀਰਾਨੰਦ ਜੀ ਮਹੰਤ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਸਤਾਈ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ

ਇ. ਪ. ੪੪੮.

੧੯੮੯ ਅੱਸੂ ੬ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਜੀ ਭੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਸਾਧੂ-ਮੰਡਲ ਨੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਦਾ ਮਾਣ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ; ਤੇ ੨੨ ਅੱਸੂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਸੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੰਦ ਜੀ ਆਦਿ ਸਾਥੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਬਾਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਸੇਵਾ ਸਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਭੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

(ਅ) ਨਿਰਬਾਣਸਰ—ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜਦੋਂ ‘ਨਿਰਬਾਣ’ (ਨਾਂਗਾ) ਪਦ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁੜੇ; ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਫਰਲਾਂਗ ਕੁ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਇਕ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਿਰਾਜ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਦ ਏਥੇ ਬੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣ ਗਈ; ਨਾਲੇ ਛੱਪੜ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਤਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਨਿਰਬਾਣਸਰ’ ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਹ ਧਰਮਸਾਲਾ ‘ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਬਾਣ ਸਰ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ‘ਨਿਰਬਾਣ’ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਏਥੋਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਨੰਬਰਵਾਰ ਮਹੰਤ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪਾਨੰਦ, ਸਰਬ ਦਿਆਲ, ਸ਼ਿਆਮ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ ਕਰਦੇ ਆਏ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਸੰਮਤ ੧੯੫੪ ਤੋਂ ਮਹੰਤ ਨੰਦ ਰਾਮ, ੧੯੬੧ ਤੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ, ੧੯੮੩ ਭਾਦ੍ਰੇਂ ਤੋਂ ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ। ਸੰਮਤ ੨੦੧੦ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ ਕਿਸੇ ਖੁਨਾਮੀ ਕਰਕੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ; ਤੇ ੧੩ ਪੋਹ ਵਦੀ ਸੱਤੇ (੨੭ ਦਿਸੰਬਰ ੧੯੫੩) ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਭੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

(ੲ) ਛੱਤੇ ਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ—ਚੌਕ ਪਰਾਗਦਾਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਛੱਤੇ ਦੀ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲੇ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਪਟਿਆਲੇ ਰਿਹਾ, ਛੋਟੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ

• ਇ. ਪ. ੪੪੯.

ਨਗਇਣ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਸਮਾਨ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਆਰਤੀ ਸਮੇਂ ਘੰਟੇ-ਘਟਿਆਲ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖੀਦਾ ਇ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਚੋਖੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕਰਾਏ ਪੁਰ ਚੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ।

(ਸ) ਨਾਂਗਿਆ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ—ਕਟੜਾ ਦਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚ, ਸੰਗਲ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਧੂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬਤ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹੰਤ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਮਾਈ ਸਰਸਤੀ ਨੇ ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਯਾ ਚੇਲੇ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਸ-ਮਹੰਤ ਬਣੇ। ਮਾਈ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਈ-ਸਰਸਤੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ' ਭੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਾਲੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ; ਅਰੁ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ ਗਏ; ਜੋ ਵੀਹਾਂ ਕੁ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹੰਤ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮਸਾਲਾ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ; ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥

(ਹ) ਧਰਮਸਾਲਾ ਬ੍ਰਨਾਵਾਲੀ—ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਗਲੀ ਸੁਨਿਆ-ਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਕੰਧਾਰ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ, ਵੈਸਾਖੀ-ਵੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਆਏ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਯਾਤਰੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਬਿਸਰਾਮ ਹਿਤ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਬਿ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹੰਤ ਜਮੁਨਾਂ ਦਾਸ ਤੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਮਹੰਤ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਮੌਜੂਦ ਹਨ; ਪਰ ਮਹੰਤੀ ਅਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ (ਚੇਲੇ) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਰੱਖੀ ਹੈ।

(ਕ) ਇਕ ਹਵੇਲੀ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੱਲੇ-ਜੋਗੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ-ਮੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਔਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ-ਬਿਸਰਾਮ ਵਾਸਤੇ, ਸਾਧੂ ਰਤਨ ਦਾਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ 'ਧਰਮਸਾਲਾ—ਮਿਹਰਦਾਸ' ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਅੱਜ ਕੱਲ ਬਾਵਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾਂ

ਵਣਜ-ਵਿਓਪਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(੨) ਮਜੀਠਾ—ਜ਼ਿਲਾ, ਤਸੀਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਤ ਦੇਵ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਨਘੜ ਦੇਵ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ।

(੩) ਪਿੰਡ ਕਸੇਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿੱਚ)—ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤਰੇ-ਚੇਲੇ ਜਵਾਹਰ ਦਾਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੁਜਾਨ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਬਿ: ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਤ ਨਿਕਾ ਸਿੰਘ 'ਨਿਰਮਲੇ' ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਹੰਤ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਬਾਬ ਵੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਵਰਤਿਆ।

(੪) ਜਮਸ਼ੇਰ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਛੱਤਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ—ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਮਹੰਤ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰ-ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਹਨ। ਇਹ 'ਵਡੀ ਧਰਮਸਾਲਾ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਹੈਣ, ਸੰਸਾਰਪੁਰ, ਬੁੰਮੀਆਂ ਵਾਲੀ, ਫੋਲੜੀਵਾਲਾ, ਜ਼ੀਡਿਆਲੀ, ਫਰਾਈ, ਰਾਇਪੁਰ, ਦੋਸਾਂਝ; ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੋਖਲੀ-ਤਾਣਾ, ਥਾਬਲਕੇ; ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਲੰਗਿਆਣਾਂ ਨਵਾਂ; ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਨਗਰ ਜਗਾਧਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂਈ

‘ਧਰਮਸਾਲਾਂ’ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੁ: ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਰਾਰ ਦਿਵਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਚੇਲਾ ਗੁਰਮੁਖਦਾਸ ਦੇ ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੯ ਨੂੰ ਉਜ਼ਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਪੁਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(੫) ਸੋਢਲ ਛੋਟਾ—ਜਲੰਧਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਭੀ ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਹੈ; ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾਤਾ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ, ਪੰਡਿਤ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰ ਕੇ, ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਾਧੂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।

(੬) ਬੰਗਾ ਨਗਰ (ਤਸੀਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ) ਵਿਚ ਖੁੱਡੀ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ-ਕਰਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤਰੇ-ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਸਿਦਕੀਦਾਸ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸਿਦਕੀਦਾਸ ਸਦਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਬਾਵਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਖੁੱਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਗੁ: ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਪੁਰ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭਾਈ ਰਾਮਸ਼ਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਏ ਮਹੰਤਾਂ-ਸੰਤਾਂ, ਬਾਵਾ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਨਸ਼ਾ ਰਾਮ ਪਾਸੋਂ ੨੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੯ ਨੂੰ ਉਜ਼ਰਦਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਰ ਖਿਸਕਾ ਲਿਆ।

ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾਸ ਹਨ।

(੭) ਖਟਕਲ ਕਲਾਂ—ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮਦਾਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬਤ੍ਰ ਦੇਵ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਟੜਾ ਦਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚ

ਇ. ਪ. ੪੫੨.

ਨਾਂਗਿਆਂ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਨਘੜ ਦੇਵ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੁਤੈਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਿਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਬਹਿ ਕੇ, ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ; ਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਇਸੇ ਲੜੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਭਗਵਾਨਦਾਸ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।

(੮) ਤਸੌਲੀ (ਰਾਜਪੁਰੇ ਲਾਗੇ?) ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਭੀ, ਇਸ ਪੱਥਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੯) ਕਾਠਗੜ੍ਹ-ਤਸੀਲ ਗੜ੍ਹ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਚ ਨਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬਤ੍ਰ ਦੇਵ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਅਨਘੜ ਦੇਵ ਨੇ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ-ਚਾਟੜੇ ਸੁਤੈਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

(੧੦) ਜਗਰਾਉਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ੧੯੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ; ਤਾਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਬਜ਼ ਸਾਧੂ ਪੂਰਨਦਾਸ ਨੇ ਉਜ਼ਰਦਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟ੍ਰੀਬਿਯੂਨਲ-ਜੀ. ਸੀ. ਹਿਲਟਨ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਰਾਇ ਬਹਾਦੁਰ ਦੁਆਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ:—

“ਪਟਿਆਲਾ ਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੜੀ ਧਰਮਾਤਮਾਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਯਾ ਦਾਤੇ (ਗੁਰੂ) ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ

ਇ. ਪ. ੪੫੩.

ਨੇ ਪਿੰਡ ਜਲਵਾਣਾ (ਜਰਵਾਣਾ ?) ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਅਪਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਸਥਾਨ (ਧਰਮ-ਸਾਲ) ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਿੰਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਭੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਬਰਨਾਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਪਾਸ ਟਿਕਦੇ ਸਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਸੇਵਾ ਪੁਰ ਨੀਤਿ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਨੰਬਰਵਾਰ ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ, ਹਰਬਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲੇ ਸੇਵਾ ਪੁਰ ਨੀਅਤ ਹੁੰਦੇ ਆਏ। ਬਾਵਾ ਪੂਰਨ ਦਾਸ, ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ ਬਿੱ: (੧੯੨੫ ਈ.) ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਪੁਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ; ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਦੀ ਲਾਈ ਜਾਗੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ੨੫ ਘੁਮਾਂ ਜਮੀਨ ਜਗਰਾਉਂ ਨੱਗਰ ਦੇ ਅਗਵਾੜ ਪੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਚਾਰ ਘੁਮਾਂ ਪਿੰਡ ਬਰਦੀ ਕੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ੧੬ ਫਰਵਰੀ ੧੮੫੩ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਮੌਜੂਦ ਮੱਛੀਦਾਰ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਮੱਛੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਆਏ ਰਾਹੀ-ਮੁਸਾਫਰ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ-ਪਾਣੀ ਅਰੁ ਬਿਸਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਸੀ; ਪਹਿਲੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸਨ ੧੮੪੮ ਤੋਂ ੧੮੮੬ ਈ: (੧੯੦੫ ਬਿੱ: ਤੋਂ ੧੯੪੩ ਬਿੱ:) ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਫਸਰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੱਛੀ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਿਲਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬੀ ਸੰਮਤ ੧੯੩੭ ਤੋਂ ੧੯੬੩ ਬਿੱ: ਤੱਕ ਮੌਕਾ ਵੇਖਕੇ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੮੮੦ ਈ: (੧੯੩੭ ਬਿੱ:) ਵਿੱਚ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪੁਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ੧੯੪੩ ਬਿੱ: ਵਿਚ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ ਦੇ

ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੱਛੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਬਹਾਲ ਰਹੀ। ਬਾਵਾ ਹਰਿਸ਼ਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪੂਰ ਮੱਛੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਜਦੋਂ ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋਇਆ; ਉਸ ਮੌਕੇ ਪੂਰਨਦਾਸ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ, ਤੇ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਰੁ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਟਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਨ ੧੮੮੬ ਈ: (੧੯੪੩ ਬਿ:) ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਨੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਬਿਆਨ ਦੋਂਦਿਆਂ ਇਹ ਭੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਨੇ—ਜੋ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਰੁ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ੧੮੮੯ ਈ: (੧੯੪੬ ਬਿ:) ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰਿਸ਼ਰਨ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ, ਤੇ ਪੂਰਨਦਾਸ ਮਹੰਤ ਧਰਮਸਾਲਾ (ਹਰਿਸ਼ਰਨ ਦਾਸ) ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ ! ਐਪਰ ਪੂਰਨਦਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ, ਬਾਵਾ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ ਮਹੰਤ ਧਰਮਸਾਲਾ ਜਲਾਣਾਂ (ਜਲਵਾਣਾਂ?) ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ; ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਜਗਰਾਉਂ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਗਰਾਉਂ ਤੇ ਜਲਵਾਣੇ ਦੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ; ਅਰੁ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਹਨ ! ਇਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ੧੨ ਜੂਨ ੧੮੪੮ (ਸੰਮਤ ੧੯੦੫ ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ) ਨੂੰ ਕੀਤੀ। ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇ:—“ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਵਿਰੋਸਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਛੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ (ਧਰਮਾਰਥ) ਹੀ ਹੈ (ਯਕ ਗੁਨਾ ਇਸ ਮੁਆਫੀ ਸੇ ਅਜਰਾਇ ਕਾਰਿ-ਖੈਰ ਹੈ)।”

ਸਨ ੧੮੫੧ ਈ: (੧੯੦੮ ਬਿ:) ਵਿਚ ਮਾਲ ਅਫਸਰ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਮੌਕੇ ਪੁਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—“ਮੈਂ ਫਕੀਰ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰ ਓਥੇ ਵੇਖੇ!” ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਮੱਛੀ

੪੫੨.

ਬਹਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ—੧੮੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਮਾਫੀਵਾਰ ਹਰਿਸ਼ਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ; ਕਿ “ਮੱਛੀ ਸਦਾ ਲਈ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੁਸਾਫਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬੀ ਏਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣੇ ਨਿ!”

ਸਨ ੧੮੮੧ ਈ: ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਦਾ ਪਟਵਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

“ਧਰਮਸਾਲਾ ਜਾਰੀ ਹੈ; ਯੌਨੀ ਮੁਸਾਫਰੋਂ ਵਗੈਰਾ ਕੋ ਆਰਾਮ ਮਿਲਤਾ ਹੈ।”

ਲੇਕਿਨ ਸਨ ੧੮੫੧ ਈ: ਵਿਚ ਮੂਲੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨੇ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਨੀਤ ਨਾਲ—ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ; ਕਿ “ਸਾਧੂ-ਫਕੀਰ ਏਥੇ ਟਿਕਦੇ ਹਨ। ਓਥੇ ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਸੀ; ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ! ਅਰੁ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੱਛੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹੈ।”

ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੇ ਰਪਟਾਂ ਪੁਰ ਅਦਾਲਤ ਹੈਰਾਨ ਹੈ; ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ! ਅਦਾਲਤ ਇਹ ਭੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਮਾਧਾਂ, ਗੋਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਯਾ ਬਾਵਾ ਸ਼੍ਰੀਚੰਦ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੀ ਸਨ ੧੮੫੧ ਈ: ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਸੇ ਬਿਆਨ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਬੀ ਹਿੰਦੂ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਨਿ; ਕਿ—“ਭਾਈ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਾਲਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਲੱਗੀ ਜਾਗੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਨਾਲ ਚਮੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸਿੱਖ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ!” ਸ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਇ ਬਹਾਦੁਰ ਦੁਆਰਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਅਸੱਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਕਿ “ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਦਾ ਉਜ਼ਰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇ।” ਐਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭਗਤ ਦੇ ਸਦਕੇ, ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੱਜ ਜੀ. ਸੀ. ਹਿਲਟਨ ਸਾਹਿਬ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੮੩੪ ਨੂੰ ਬਾਵਾ ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇ. ਪ. ੪੫੬

ਧਰਮਸਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਬਾਗ ਤੇ ਛਿਅ ਮਕਾਨ ਯਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਆਦਿ ਬੀ ਜਗਰਾਉਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ।

(੧੧) ਰੋਪੜ—ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ 'ਰਾਮਬਾਗ' ਨਾਮੇ ਅਸਥਾਨ ਬੀ ਇਸੇ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹਾਲ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ: ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਏਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਪੂਰਨਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਹਿਤ ਏਥੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ । ਰੋਪੜ ਪਤਿ ਸਰਦਾਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾ ਕੇ ਯਾਦਗਾਰ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ; ਅਰੁ ਇਹ ਬਾਗ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਬਾਵਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬੱਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਸ ਤੇ ਦਾਸਾਨ ਦਾਸ ਬਾਵਾ ਸ਼ਰਨਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਧਿਆਨ ਦਾਸ, ਜਗਤ ਰਾਮ ਤੇ ਉੱਤਮ ਦਾਸ ਵਾਰੀ-ਸੁਧੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਬਾਵਾ ਉੱਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲੇ—ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਨਗਇਣ ਦਾਸ—ਸਨ । ਵੱਡਾ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਤੇ ਛੋਟਾ ਬਨੂੜ (ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਮਹੰਤ ਬਣਿਆ; ਜੋ ਬਾਵਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕਰਾਈ ਸੀ ।

(੧੨) ਪਿੰਡ ਕੀਹੜ (ਘੀ-ਹੜ੍ਹ) ਕੋਰੋ ਮਾਜਰਾ—ਕੁਰਾਲੀ (ਤਹਿਸੀਲ ਖਰੜ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ 'ਚਿ ਭੀ ਇਸੇ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਡੇਰਾ 'ਛੱਤਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ' (ਪਟਿਆਲਾ) ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ, ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ।

(੧੩) ਛੱਤਿਆਣਾ—ਤਸੀਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਹੈ । ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ 'ਬਾਹਮੀ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਜ ਕੇ ਭਾਈ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਇ. ਪ. ੪੫੭.

੪੫੪.

ਬਾਬਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦਾ ਸਿਖ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਉਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਧਾਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਡੇਰਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਵਿਖੇ ਆ ਟਿਕਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੱਗਰ ਡੇਰਾ ਆ ਜਮਾਇਆ; ਤੇ ਸਿਖ-ਸੰਗਤਿ ਨੂੰ ਪੁੱਰ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਾਵਾ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਮਹੰਤ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਜਵਾੜਾ ਸੰਗ ਵਿੱਚ—

(੧) ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ—(ੳ) ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਭੂਢ ਫਰਲਾਂਗ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪੁਰ 'ਡੇਰਾ ਛੱਤਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਰਮਸਾਲਾ ਹੈ; ਜੋ ਬਾਬਾ ਮੀਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਗੱਦੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣ ਸਮੇਂ (ਸੰਮਤ ੧੮੧੦—੨੦ ਬਿ: ਵਿਚਕਾਰ) ਬਾਬਾ ਲਖਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਰੂਪ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਦਸਦੇ ਨਿ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਿਧ ਮਹੰਤ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਸੰਮਤ ੧੮੨੨—੩੮ ਵਿਚਕਾਰ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਸਹੀ ਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਵਾ ਰੂਪ ਨਰਾਇਣ, ਬਾਬਾ ਮੀਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਓਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰਮਸਾਲ ਪੱਕੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਸੰਮਤ ੧੮੭੦-੧੯੦੨ ਵਿਚਕਾਰ) ਨੇ ਬਣਵਾਈ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਬਾਵਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਡੇਰਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜਾਰੀਰ ਭੀ ਇਸੇ ਦਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਰਪਨ ਕੀਤੀ; ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਬਹਾਲ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਮੀਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਬੀ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ

ਇ. ਪ. ੪੫੮.

ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ; ਕਿ ੧੯੪੬ ਤੋਂ ੫੦ ਈ: ਤੱਕ 'ਸਰਦਾਰ ਡਿਓਢੀ' ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਨੀਤੇ ਗਏ ਸੁਪ੍ਰਵਾਈਜ਼ਰ (ਨਿਗਰਾਨ) ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਵਨ ਵਸਤਾਂ ਬਦਲ ਯਾ ਖੁਰਦ-ਬੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਗ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਲੇਕਿਨ ਅਸਲ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ! ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਕੋਈ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਨਵੀਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਬੀੜ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਇ, ਐਪਰ ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰੋਬਰ—ਪਰ ਰਤਾ ਹਟਵੀਂ—ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਪਾਟੀ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ' ਵਾਲੀ ਭੀ ਚਾਲੂ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ (ਐਜੂਕੇਟਿਡ) ਘਰਿਸਤੀ ਗੱਭਰੂ ਹਨ। ਅਰੁ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਵਾਂਗੁ ਹੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਖਲਾਸੇ ਹਨ।

ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਹਾਲ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

(ਅ) ਡੇਰਾ ਇਮਲੀ ਵਾਲਾ—ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਥੋੜੀ ਕੁ ਦੂਰ ਇਸੇ ਪੱਥਰੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਰਬਾਣ-ਆਸਣ' ਯਾ 'ਡੇਰਾ ਇਮਲੀ ਵਾਲਾ' ਸੱਦਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਡਿਓਢੀ ਅਗਾੜੀ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰਿ ਵੱਡਾ ਭਾਰਾ ਬ੍ਰਿਛ ਇਮਲੀ ਦਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਦੂਜੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਜਾਪਦਾ ਇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਹਦ (ਸੰਮਤ ੧੮੩੮ ਤੋਂ ੬੯ ਬਿ: ਤੱਕ) ਵਿਚ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਰਮਤੇ ੨ ਕ੍ਰਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਵਗ ਰਹੀ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਕਨਾਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਵਾ ਮਈਆ ਰਾਮ ਨੇ, ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਥੜਾ ਬਣਾ ਕੇ 'ਨਿਰਬਾਣ ਆਸਣ' ਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ; ਅਰੁ ਇਥੇ ਹੀ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇ. ਪ. ੪੫੯.

੪੫੬.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਫੋੜਾ (ਕਾਰਬੰਕਲ) ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਕਸ਼ਟ ਪਾਇਆ ਤੇ ਇਲਾਜ ਬੀ ਬਹੁਤ ਕਰਵਾਇਆ; ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਆਰਾਮ ਨਾ ਆਇਆ। ਓੜਕ ਬਾਵਾ ਮਈਆ ਰਾਮ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਅਰੁ ਪੂਏਂ ਦੀ ਰਾਖ ਫੋੜੇ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਦੁਖਦਾਈ ਗੜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕ੍ਰਿਤੱਗਯਤਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਜੋਂ ਧਰਮਸਾਲ ਪੱਕੀ ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ; ਤੇ ਤਸੀਲ ਬਸੀ ਵਿਚ ਧਨੌਰਾ ਨਾਮੇ ਪਿੰਡ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਰਕਬਾ ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਵਿੱਘੇ ਹੈ; ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਮੱਢ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਮਈਆ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲੇ ਇਸ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਬਣਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ—

ਬਾਬਾ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ, ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਨਰਾਇਣ ਮੁਨੀ। ਸੰਮਤ ੨੦੦੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਕੋਰਟ ਆਫ ਵਾਰਡ' ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਬਾਵਾ ਸੰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਬਣੇ; ਅਰੁ ਨਾਬਾਲਗ ਮਹੰਤ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਹੁਣ ਮਹੰਤ ਦੇ ਬਾਲਗ ਹੋ ਜਾਣ ਪੁਰ 'ਕੋਰਟ' ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਅੰਦਰ 'ਨਿਰਬਾਣ ਆਸਣ' ਤੇ ਸਮਾਧ ਬਾਵਾ ਮਈਆ ਰਾਮ ਸਤਿਕਾਰ ਜੋਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਦਰੋਂ ਸ਼ੁਦੀ ਨੌਮੀ—ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਪੁਰਬ—ਤੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੇਜਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਨੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੰਨੇ ਬੀੜ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਵਗਣ ਢਹਿ ਪਈ ਹੈ। ਅਰੁ ਧਰਮਸਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਅੰਦਰ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ।

(ੲ) ਲਟੂਰਪੁਰਾ—ਵਸਤੀ ਅੰਦਰ, ਜੋੜੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਲਾਗ

ਇ. ਪ. ੪੬੦.

ਭੀ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

(੨) ਬੀੜ ਖੇੜੀ-ਖੇੜੀ ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਜੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵਾਂ ਹੀ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਜੰਗਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਰਨ ਹਿਤ (ਬੀੜ) ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਸੰਮਤ ੧੮੭੦-੧੯੦੨ ਤੱਕ) ਖੁੱਡੀ (ਰੋ: ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੰਢਿਆਏ ਲਾਗੇ) ਵੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਤੋਂ ਇਕ ਜਪੀਏ-ਤਪੀਏ, ਸਾਧੂ ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਆਏ; ਤੇ ਇਸ ਬੀੜ ਵਿੱਚ, ਛੱਪੜ ਕੰਢੇ, ਹੀਂਸਾਂ ਦੀ ਝੰਗੀ ਹੇਠ, ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਭਜਨ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਬਹਿ ਗਏ। ਖੇੜੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਬੁਤਕਾਰੀਆ (ਨਾਈ) ਸੰਤ-ਸੇਵੀ ਸਿੱਖ, ਸਾਧੂ ਬੈਠਾ ਵੇਖਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਦੁੱਧ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਸੰਤ ਜੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਛਕ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਰੱਖ ਛੱਡਦੇ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੱਪ ਬੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਬਾਕੀ ਪਿਆ ਦੁੱਧ ਉਹ ਪੀ ਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੁੱਧ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ; ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅੰਗ ਅੱਡ ਕੇ ਖਿੰਡੇ ਪਏ ਵੇਖੇ। ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਕੇ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਜਬਾਨੀ ਇਹ ਦੁਖ-ਭਰੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਏ ਸੱਜਨ ਮੌਕਾ ਵੇਖਣ ਆਏ; ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸਣ ਪੁਰ ਅਮੀ-ਜਮੀ ਬੈਠੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਵਾਨ ਸੰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੁਕਾਈ ਝੁਕ ਪਈ; ਅਰੁ ਸੇਵਾ-ਮਾਨਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਹਰਤ ਪਹੁੰਚੀ: ਤਾਂ ਉਹ ਬੀ ਰਾਣੀ ਸਮੇਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ: ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਿ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਨਾਸਬ ਭੇਟਾ ਰੱਖਕੇ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਗੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮੰਗ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦਾਤਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੇਕਿਨ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇ ਰੋਲੇ-ਗੋਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਖੁੱਡੀ ਹੀ ਮੁੜ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰਿ ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਮੱਘਰ ਵਦੀ ੧੦ (੨੬ ਨਵੰਬਰ ੧੮੨੩) ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਜਨਮਿਆ; ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਨਰੇਂਦ੍ਰ

ਇ. ਪ. ੪੬੧.

ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਪੁਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਿਵਾਦ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਗਾਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਿ ਖੁੱਡੀ ਪਹੁੰਚੇ; ਅਰੁ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਪੁਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਆਏ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਬੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸੌ ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾਕੇ ਏਥੇ ਟਿਕ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਆਸਣ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਸ ਥੜੇ ਪੁਰ ਬਣੀ ਕੁਟੀਆ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ; ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੌ ਸਦਾ ਲਈ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਅੰਨ-ਜਲ ਦੇ ਗੱਢੇ ਅਭਿ-ਲਾਖੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ; ਤੇ ਉਹ ਬਾਵਾ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਅਰੁ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਰੋਸਾਏ ਸਨ; ਜੋ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਖੁੱਡੀ ਵਿਚ ਬਹਿਕੇ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਹਿਤ ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬਨਾਵਣ ਦਾ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ॥

ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਵਾਲੇ ਅਸਫ਼ਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਰੁ ਉੱਨਤਿਸ਼ੀਲ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੱਪੜ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਬਿਸਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨ ਬੀ ਬਣਾਏ। ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੯੦੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਬਾਵਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣੇ; ਅਰੁ ੨੪ ਵਰ੍ਹੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੨੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਬਾਵਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਹੰਤ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਅੱਠ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਮੌਜੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਪੁਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ-ਸਰਕਾਰ ਲੋਕੀਂ ਨਾ ਤਾਰ ਸਕੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਅਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਮਾਮਲਾ ਭਰਕੇ, ਕਾਗਜ਼ਾਤ-ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਚੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ

ਪਾਸ ਆਕੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਠੱਗੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਈ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾੜ ਪਵਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੱਕ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਤੁੜਾ ਕੇ ਅਸਲ ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਕਾਰ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਇਕ ਖੂਹ, ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਗਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਅਪਣੇ ਗੁਰੂ ਬਾਵਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਖੂਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬੀੜ ਖੇੜੀ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਵਾ ਹਰੀ ਦਾਸ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੀਤੇ ਗਏ। ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੩੬ ਵਿੱਚ ਪਰਲੋਕ ਗਾਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲੇ ਨਿਹਾਲ ਦਾਸ ਤੇ ਕਾਹਨ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਸ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੱਧ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ। ਜੋ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੱਦੀ ਵਿਰਾਜ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੪੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਚਰਨੀਂ ਜਾ ਵਿਰਾਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਵਾ ਹਰੀ ਦਾਸ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ) ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੱਧ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਸਰਮੁਖ ਦਾਸ ਸੰਮਤ ੧੯੪੦ ਵਿਚ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਾਵਾ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੩੬-੩੭ ਵਰ੍ਹੇ ਮਹੰਤੀ ਨਿਬਾਹੀ; ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ ਵਿਚ ਮਾਘ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰ-ਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਮਹੰਤੀ ਦਾ ਮਾਣ, ਬਾਵਾ ਕਾਹਨ ਦਾਸ (ਚੇਲਾ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਸੁਰਗਬਾਸੀ) ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।

ਬਾਵਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰਿ ਮਾਤਾ ਸੱਮਾਂ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਬਿ: ਵਿਖੇ ਲਹਿਰਾ-ਮੁਹੱਬਤਿ (ਬਾਹੀਏ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ ੧੯੪੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਆਕੇ, ਸੰਤ ਕਾਹਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਿੰਡ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਅਤਰਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ। ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਤੇ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਆ ਗਏ। ਓਦੋਂ ਬਾਬਾ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਜੀ (ਮਹੰਤ ਡੇਰਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ-ਪਟਿਆਲਾ) ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਵਿਰਾਜ ਦੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਨਾਲੇ ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਸਹੁ 'ਬਾਈਹ ਵਾਰਾਂ' ਅਰਥ-ਪਰਮਾਰਥ ਸਮੇਤ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਆ ਵਿਰਾਜੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੰਥਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਖੁੱਡੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਧੂੜ ਕੋਟਿ ਬੀ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਹਰਿਦੁਆਰ-ਰਿਖਕਿਸ਼ ਗਏ; ਤੇ ਓਥੇ ਛਿਅ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਟਿਕ ਕੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਚੇ-ਵਿਚਾਰੇ। ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਆਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ ਵਿਚ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣੇ। ਸਤਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਮਹੰਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਬਾਹੀਆਂ। ਸਰੀਰ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੯੯ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ; ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਡ (ਮਹੰਤੀ), ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਆਦਿਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ, ਆਪ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਆਦਿਰਾਮ ਜੀ, ਬੜੇ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਮਹੰਤੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਬਾਹ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਆਦਿ ਰਾਮ ਜੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਿੰਡ ਢੰਡੇਰ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੇ ਘਰਿ, ਮਾਤਾ ਤਿਲੋਚਨਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਮਤ ੧੯੫੧-੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੁੰਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਲਾਲਣ-ਪਾਲਣ ਬਹੁਤਾ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਪਲੇਗ ਵਿਚ ਕਾਲ ਨਿਰਦਈ ਨੇ ਮਾਤਾ ਖੋਹ ਲਈ; ਤੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਬੱਦ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਬੀ ਸਿਰੋਂ ਚਾ ਲਿਆ। ਇਸਤਰਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਬਾਹਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ; ਤੇ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਹਰਿਦਵਾਰ ਜਾ ਕੇ, ਸੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸੀਖਯਾ-ਦੀਖਯਾ ਲੈ ਕੇ, ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਣਿਆ; ਅਰੁ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਬੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ

ਇ. ਪ. ੪੬੪.

ਸਿੰਧੂ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਕਲਾਤ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਏ ਅਸਥਾਨ ਡਿੱਠੇ-ਪਰਸੇ।

ਸੰਮਤ ੧੯੭੨ ਵਿਚ ਓਧਰੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਕੁੰਭ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰਿ ਦੁਆਰਿ ਪਹੁੰਚੇ, ਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖੌੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਛਿਅ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਅਖੌੜਾ ਛੱਡਿ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਆ ਗਏ। ਫਿਰ ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਪੁਰ ਚੜ੍ਹ ਪਏ। ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਜੱਮੂੰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦਾ ਦਰਸ-ਪਰਸ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਸਾਵਣ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਮੇਲਾ 'ਅਮਰਨਾਥ' ਤੀਰਥ ਪੁਰ ਜਾ ਵੇਖਿਆ। ਓਥੋਂ ਮੁੜ ਕੇ, ਬਾਰਾਹ-ਮੂਲਾ, ਬੱਛਾ, ਸ਼ਨਕਰੀ, ਬਾਲਾ ਕੋਟ, ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ, ਮਰੀ ਤੇ ਐਬਟਾਬਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪਵਿੜ੍ਹ ਹੋਈ ਧੂੜੀ ਮਸਤਕ ਲਾਉਂਦੇ, ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਾ ਨੀਸਾਣ ਆਣ ਦਰਸਿਆ ਤੇ ਪਰਸਿਆ। ਉਥੋਂ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ ੧੯੭੪ ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਸੰਮਤ ੧੯੭੫ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਗਰਾਜ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ; ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਣਿਆ। ਓਧਰੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਖੁੱਡੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਬਾ ਸੰਤਰਾਮ ਜੀ 'ਵੈਦ' ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਰੁ ਚਕਿਤਸਾ (ਵੈਦਗੀ) ਪੜ੍ਹੀ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਨੇਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਜੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਥਾ ਨਾਲ ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਡੂਢ ਕੁ ਵਰ੍ਹਾ ਓਥੇ ਟਿਕ ਕੇ ਹੋਰ ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਪੜ੍ਹੇ।

ਫਿਰ ਤਸੀਲ ਮੋਗਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੱਧਣੀ ਜਾਕੇ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ ਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ, ਲਘੂ ਕੌਮਦੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥ-ਪਰਮਾਰਥ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੇ; ਅਰੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਹੋ ਕੇ 'ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਸੰਥਾ ਲਈ।

ਇ. ਪ. ੪੬੫.

੪੬੨.

ਸੰਮਤ ੧੯੭੯ ਵਿਚ ਮੁੜਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੮੧ ਦੀ ਅੱਧ-ਕੁੰਭੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ ਵਿਚ ਅਖਾੜਾ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਇਆ; ਤਾਂ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਆਪਨੂੰ 'ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ' ਦਾ ਚੌਥਾ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ੧੯੯੯ ਤਕ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ-ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਆਏ; ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਏਥੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੰਮਤ ੨੦੦੪ (੧੯੪੭ ਈ:) ਦੇ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਜਦੋਂ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਖਤ-ਤਾਜ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗੇ; ਤਾਂ ਵੱਡੇ ੨ ਸਮੁੱਧ-ਸ਼ਾਲੀ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੀ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਚੰਬੜੀ। 'ਪੰਜਾਬੀ-ਰਜਵਾੜਾ ਸੰਗ' ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਰਲਕੇ 'ਸਰਬ ਸਾਧੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੈਪਸੂ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ; ਜਿਸ ਦੇ ਆਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਬਾਹਿਆ, ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ 'ਧਰਮ ਅਰਥ ਬੋਰਡ' ਦੇ ਹੱਥ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਬਾਰੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਘੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਣੋਖੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਇਸ ਵਕਤ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਤੇ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਪੁਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੁਦ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਸਫਲ ਜ਼ਮੀਦਰਾਂ ਵਾਂਙੂ, ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਆਦਿ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਸੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਹੀ ਕਰਕੇ; ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ੨ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਲੰਗਰ ਭੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਬੀੜ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਵਿਰਾਜ-ਮਾਨ ਹੈ।

ਇ. ਪ. ੪੬੬.

(੩) ਬਹਿਰੂ ਪਿੰਡ (ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ)—
 ਏਸ ਗਿਰਾਉਂ ਵਿਚ, ਛੱਤਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਸੰਤਾਂ
 ਮਹੰਤਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ ਵਕਤ ਮਹੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ
 ਜੀ ਹਨ।

(੪) ਬਨੇਰਾ—(ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੧੨ ਮੀਲ)—ਏਸ ਪਿੰਡ,
 ਬੀੜ ਖੇੜੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਅਮੋਲਕ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ
 ਚੋਲੇ ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ ਹੈ।
 ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ-ਸੇਵਕ—ਬੇਲੀ ਰਾਮ, ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਗਿਆਨ
 ਦਾਸ; ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਤੋਂ ਬੱਦ,
 ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਮਹੰਤ
 ਨੀਅਤ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਮਹੰਤ ਆਦਿ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਮੁਕੰਦ ਦਾਸ ਜੀ
 ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

(੫) ਬਰਨਾਲਾ ਨੱਗਰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੀ ਆਦਿ
 ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ
 ਬਹੁਤ ਡੇਰੇ ਲੱਗੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ
 ਸਾਧੂਆਂ ਭੀ ਏਥੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੱਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
 ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਣਵਾਏ। ਇਸ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦਾ ਉੱਦਮ ਚਾਣ
 ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਚੋਲੇ ਵਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ ਸਨ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਮੂਜਬ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਜੀ ਨਾਲ
 ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵਿਆਲ ਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਮਿੱਠਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸਿੱਖ
 ਸਨ; ਤੇ ਉਹ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ। ਬਾਬਾ ਵਿਆਲ ਦਾਸ ਤੋਂ
 ਅਗਾੜੀ ਭਾਈ ਮਈਆ ਰਾਮ, ਬਲਰਾਮ (ਦੂਜੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਬਣਵਾਈ; ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨਸੂਬ ਹੈ), ਸੁਜਾਨ
 ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ—ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਏਸ
 ਧਰਮ-ਧਾਮ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਅੱਜ ਦਿਨ ਮਹੰਤ ਮੰਗਲਦਾਸ ਜੀ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲੇ, ਨਾਭਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਧਰਮਸਾਲਾ
 'ਨਿਰਬਾਣ ਆਸਣ' (ਇਮਲੀ ਵਾਲੀ) ਸਦਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਉਹ ਬਾਬਾ

ਵਿਆਲਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਮਈਆ ਰਾਮ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ, ਚੁਹਾਣਕੇ ਖੁਰਦ ਤੇ (ਲੰਗ) ਚਲਾਲਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਧਰਮ ਸਾਲਾਂ ਬੀ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।

(੬) ਖੁੱਡੀ ਪਿੰਡ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੰਢਿਆਏ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਅਸਥਾਨ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਪੁਨੀਤ ਹੋਏ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭ ਕੇ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ-ਕਰਾਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਸਮਾਚਾਰ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਬਾਵਾ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਆਦਿ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਪਤਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਜੀ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਬੀੜ-ਖੇੜੀ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਬੰਗੇ, ਪਿੰਡ ਦਾਤੇ ਤੇ ਸੋਢਲ ਆਦਿ ਗਿਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਧਰਮਸਾਲ ਤੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਤ ਰਾਮ ਹੈ।

(੭) ਹਥਨ-ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਆਸਤ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਨ੍ਹ ਢੂੰਢ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਤੇ ਬਾਗ ਆਦਿ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੋਣੀ 'ਚੋਂ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਇਸ ਪਿੰਡ ਆ ਬੈਠੇ। ਗਿਰਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਨੂੰ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਨੁਵਾਈ। ਇਹ ਸੰਤ ਬੜੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਉ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਆਏ-ਗਏ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਤੇ ਯਾਤਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਬਿਸਰਾਮ ਦਾ ਖੂਬ ਖਿਆਲ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਅਗਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ

ਇ. ਪ. ੪੬੮.

ਵਿਰੋਸਾਏ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਬੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਰਬੰਗ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੜੇ ਜਪੀ-ਤਪੀ ਤੇ ਉੱਦਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਪਤੀ ਮ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਜੀਂਦੇਸ਼ਵਰ ਮ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਬੜੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਾਨ-ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਿਕੰਦਰ ਖਾਨ ਨੇ ਬੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਭੇਖ ਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਕਰਣੀ-ਕਰਤੂਤ ਪੁਰ ਰੀਝ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਫੀ ਦਿੱਤੀ। ਜੁੜੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਤਲਾਉ ਭੀ ਬਣਵਾਇਆ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ:—

ਬਾਬਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਨਥਾ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਟ ਸਾਹਿਬ, ਅਗਾੜੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਭਾਈ ਲੱਧਾ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੀਆ ਦਾਸ, ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਦੇ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਮਹੰਤ ਅਨੰਦ ਦਾਸ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਰਨ—ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੮੨-੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਏਥੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਮਹੰਤ ਹੰਸ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ।

(੮) ਕੰਕਣਵਾਲ ਬੀ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੇਠੇ ਚੇਲੇ ਲਖਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਦੀ ਮਿਹਰ-ਨਦਰ ਤੇ ਚਰਨ-ਛੂਹ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਹੋਈ ਥਾਂ ਲੱਭ ਕੇ 'ਨਾਨਕਬਾੜੀ' ਨਾਮੇ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਲੈ, ਵਿਰੋਸਾਏ ਭਾਈ ਬਖਤ ਮੱਲ ਜੀ ਏਸ ਨੱਗਰ ਆਏ ਤੇ ਟਿਕ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਹਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਕੇ, ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ; ਅਰੁ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਹਿਤ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ (ਦੇਸ-ਰਟਨ) ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੱਗਰਿ ਇਕੋਰਾਂ ਵਿਰਾਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਵਨ ਟਿੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਨਾਉਣ ਹਿਤ ਹੀ ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬਖਤ ਮੱਲ ਜੀ ਏਥੇ ਆਏ; ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਆਸਣ ਜਮਾ

ਇ. ਪ. ੪੬੯.

ਬੈਠੇ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਪ-ਤੇਜ ਦੇ ਸਦਕੇ, ਇਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਮੰਗਲ ਲਾ ਦਿੱਤੇ । ਨਵਾਬ ਭੀਖਨ ਖਾਨ ਨੇ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ।

ਬਾਬਾ ਬਖਤ ਮੱਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਟਹਲਦਾਸ, ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਗੁਰਮੁਖਦਾਸ, ਮਥੁਰਾਦਾਸ ਤੇ ਕਾਨ੍ਹਦਾਸ ਨੰਬਰਵਾਰ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ । ਇਸ ਵੇਲੇ (ਸੰਮਤ ੨੦੧੧ ਬਿੱ: ਵਿਚ) ਇਸ ਗੁਰੂ-ਧਾਮ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ ।

(੯) ਛਪਾਰ—ਧੂਰੀ-ਲੁਧਿਆਣਾ ਲਾਈਨ ਪੁਰ ਅਹਮਦਗੜ੍ਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੱਗਰ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਚੌਦੋਂ ਨੂੰ ਗੁੱਗੇ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੋਕੀ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਲੋਰ ਕੋਟਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ; ਹੁਣ 'ਪੈਪਸੂ' ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਏਥੇ ਬੀ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਵਾਈ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁਣ ਭੀ ਇਸੇ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚਿ ਹੈ ।

(੧੦) ਨੁੱਲੀ ਵਾਲੁ (ਅਲਾਲ੍ਹੇ. ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗੇ) ਥਾਣਾ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸੇ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾ ਕੇ, ਬਹਾਲ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

(੧੧) ਫੱਫੜੇ ਭਾਈ ਕੇ—ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਹਨ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਏਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਹੁੰਦੀ ਇ । ਭਾਈ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਛੱਤੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਬਿਜਾਰਾਮ ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹੇ ਆ ਬੈਠਾ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ

ਪਾਵਨ ਕੀਤਾ ਥਾਂ ਟੋਲ ਕੇ ਆਸਣ ਜਮਾਇਆ; ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ। ਉਸ ਮਹਾਤਮਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਮੰਗਲਦਾਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਬਾਬਾ ਮੰਗਲ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਕੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ ਮੰਡਰੀਂ ਚਲੇ ਗਏ।

(੧੨) ਮੰਡੇਰ ਕਲਾਂ (ਡਾਕ ਘਰ ਸੁਨਾਮ) ਵਿਚ ਭੀ ਪਹਿਲੇ, ਛੇਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਬਿਰਾਜ ਕੇ ਰੰਗ ਲਾ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੦ ਬਿੱ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੇ ਫੱਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ, ਸਿੱਖ-ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ) ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਭਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਦਮ ਦੇ ਤਾਣ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੱਦਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਲਾਲ ਦਾਸ ਆਦਿ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ-ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

(੧੩) ਰੱਲਾ-ਜੋਗਾ—ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜਦੋਂ ਇਸ ਜੰਗਲ ਵੇਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ; ਓਦੋਂ ਅਜੇ ਜੋਗਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਸਿਆ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਕ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸਵੱਛ ਜਾਗਾ ਤਕਾ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ; ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਬਚਨ ਸਫਲ ਹੋਏ; ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚਰਨ-ਰਜ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਭੀ ਸਿਖ-ਸਾਧੂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਬਿਸਰਾਮ ਹਿਤ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ; ਜੋ ਅਜਕਲ 'ਮਿਹਰਦਾਸ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ' ਸਦਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(੧੪) ਕਾਲਾ ਝਾੜ—ਸਨਾਮ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਪੁਰ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੱਧਤੀ

ਇ. ਪ. ੪੭੧.

ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੁਰਤਿ ਮਹੰਤ ਨੰਦ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ।

(੧੫) ਲੌਹਾ ਖੇੜਾ (ਡਾਕਘਰ ਲੌਗੋਵਾਲ) ਪਹਿਲੇ ਜੀਫ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ; ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਰਾਉਂ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ (ਧਰਮਸਾਲਾ-ਖੁੱਡੀ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕਰਤਾ) ਦੀ ਸ਼ਾਖ 'ਚੋਂ ਸਾਧੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਸੰਮਤ ੧੯੧੪ ਬਿੱ: ਵਿਖੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਐਸ ਤਰਾਂ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਈ ਗਈ ਹੈ—ਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸ਼ਾਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾ ਸ਼ਾਹ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਿਆਲ, ਫਿਰ ਕਰਮ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹਰਿ ਸੁਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਲਾਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜ-ਚੇਲੇ—ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮਦੇਵ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਾਸ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਜੀ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਧੂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ, ਬਾਬਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨ ਕੱਬਰ ਵੱਛਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ; ਅਰੁ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸੇ ਧੂਣੇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ।

(੧੬) ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਭਾਗ ਲਾਏ ਤੇ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ' ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਭ ਬਚਨ ਫਰਮਾਏ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤੀਰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਈ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾਂ ਭ ਏਥੇ ਆਏ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਸੁਭ-ਉੱਦਮ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਹਿੱਸਤ-ਕਮਾਈ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨੀਸਾਣੁ ਹੈ; ਜੋ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਜੀ 'ਤੰਗ-ਤੋੜ' ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। 'ਤੰਗ-ਤੋੜ' ਸਾਹਿਬ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਵਰਦਾ ਭੋਗ ਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੯੮੭ ਬਿੱ: ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਪਧਾਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਦਾ ਪੋੜਾ-ਚੇਲਾ ਭਾਈ ਅਲਖ ਰਾਮ ਇਸ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨੀਅਤ ਹੋਇਆ।

(੧੭) ਭਾਗੀ ਬਾਂਦਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੀ 'ਤੰਗ-ਤੋੜ' ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਇਜ਼ਨ-ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ; ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਚੇਲਾ ਨਿਕੂਰਾਮ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਵਾ ਅਰਜਨ ਦਾਸ ਨਿਬਾਹ ਰਹੇ ਹਨ।

(੧੮) ਬੀੜ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਵਿਚ, ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਪੂਰਬ, 'ਬਾਬਾ ਤੰਗ-ਤੋੜ' ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਉੱਤਮ ਦਾਸ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(੧੯) ਨਾਭਾ (ਡਾਕ ਘਰ ਬਨੂੜ) ਵਿੱਚ, ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਦਾਸ ਨੇ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੭੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬਨੋਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਮਹਾਤਮਾਂ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੇਠੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਲਖਮੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਬਾਵਾ ਅਚਲ ਨਿਰਬਾਣ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਲਾ-ਪੱਧਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਆਈ ਹੈ:—ਬਾਵਾ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ, ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਲੁੱਖਾਰਾਮ, ਹਰੀਦਾਸ, ਬੀਰਮ ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ; ਜੋ ੧੯੯੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ।

(੨੦) ਬਨੂੜ ਖਾਸ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੇ 'ਰਾਮਬਾਗ' ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ (ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ-ਸਿੱਖ ਸਨ) ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ-ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਉੱਦਮ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਲਾ ਕੇ, ਇਹ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਰੋਪੜ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੨-੩ ਬਿ: ਵਿਚ 'ਰਾਮਬਾਗ' ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਉੱਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਸੇਵਕ—ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਨਗਇਣ ਦਾਸ—ਏਥੇ ਟਿਕਦੇ ਤੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇ. ਪ. ੪੭੩.

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿੱਚ--

(੧) ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਸ਼ਰੀਫ-ਫਰਮਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਸਲਾਘਾ ਜੋਗ ਉੱਦਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਵਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਬਿੱ: ਵਿਚ ਮਹੱਲਾ ਨਿਵਾਜ਼ ਗੰਜ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰ-ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ; ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਧਨਾਢ ਖੱਤ੍ਰੀ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤੀ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਗਨ ਨਾਥ ਧਾਮ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਵਤਨਾਂ ਵਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ; ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ; ਅਰੁ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਿਆ। ਸਤਿ-ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸਜ ਗਿਆ; ਤੇ ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਦਾਸ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਪੁੱਤ੍ਰ! ਇਹ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਯਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਕੌਣ ਸੰਭੋਗਾ?” ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ: “ਪਿਤਾ ਜੀ! ਜਿਸ ਗੁਰੂ-ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ; ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵਾਂਗੇ!” ਇਹੋ ਅਤੀਤ ਗੱਭਰੂ ਗੁਰ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਸੀ; ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਨ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਿਮਿੱਤ ਖਰਚ ਕੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ ਖਰੀਦਿਆ; ਤੇ ਧਰਮ-ਸਾਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਬਾਨੁਣੂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਬਾਬਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਕਾ ਬਾਗ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ (ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ) ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਥੇ ਲਿਖੀ ਲਛਦੀ ਹੈ—ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜਗਨ ਨਾਥ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਥਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਟ ਸਾਹਿਬ ਬਣੇ। ਅਗਾੜੀ ਲੜੀਵਾਰ ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਸਾਹਿਬ,

ਇ. ਪ. ੪੭੪.

ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾਸ, ਜੋਧ ਦਾਸ, ਗੁਰ-
ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਹਰਿਚਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਿਨਰਾਇਣ ਦਾਸ; ਜੋ ਸੰਮਤ
੧੯੮੨-੩ ਬਿ: 'ਚਿ ਹੀਨ-ਹਯਾਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਵਕਤ ਬਾਵਾ
ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਹਰਿਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ 'ਭਾਰਤ ਸੇਵਕ ਪ੍ਰੈਸ' ਨਾਮ ਦਾ
ਛਾਪਾਖਨਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ 'ਹਿੰਦੂ ਅਉਟ-ਲੁਕ' ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਤ੍ਰ
ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(੨) ਗਜ ਗੋਲਾ ਨਾਨਕ ਹਰੀ ਨਾਮੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਰਾਦਾ-
ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਛੱਤਾ ਮਗਨੀਰਾਮ-ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹੰਤ ਚੇਤਨਦਾਸ
ਨੇ-ਜੋ ਬਾਬਾ ਮਗਨੀਰਾਮ ਦੇ ਪੋਤੇ-ਚੇਲੇ ਸਨ-ਏਸ ਟਿਕਾਣੇ ੨੭੮੪
ਵਿੱਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ
ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਇਸ ਵਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀ 'ਗਜ ਗੋਲਾ-ਨਾਨਕ ਹਰੀ-
ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਛੱਤੇ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਏਥੋਂ ਦੇ 'ਮਾਲਿਕ'
ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ।

(੩) ਬਿਲਵਾ-ਜ਼ਿਲਾ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ, ਪੂਰਨੀਆਂ ਤੋਂ
ਮੋਰੰਗ (ਨੈਪਾਲ) ਵਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਅਰਰੀਆ' ਪਾਸ
ਇਹ ਗਿਰਾਉਂ ਹੈ। ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ
ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਨਿਰਬਾਣਸਰ'-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਸ ਨਗਰ ਜਾ ਕੇ
ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਆਪ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਦੇ
ਗੁਰਭਾਈ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਅਮਰ
ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਈ ਹੈ-

ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪਾਨੰਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਸਰਬ ਦਿਆਲ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਅਗਾੜੀ
ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬਾਵਾ ਸਿਆਮਦਾਸ, ਨੰਦ ਰਾਮ ਤੇ ਮਹੰਤ ਗੋਬਿੰਦਰਾਮ-
ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੬੧ ਬਿ: ਤੋਂ 'ਨਿਰਬਾਣਸਰ' ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣੇ; ਅਰੁ
ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਿਲਵਾ ਜਾ ਵਿਰਾਜੇ। ਇਸ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇ. ਪ. ੪੭੫.

(੪) ਕਸਬਾ, ਪੂਰਨੀਆਂ ਤੇ ਅਰਰੀਆਂ ਰੇ-ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤੀ ਵਿਚ ਭੀ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੰਤ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਧੁਰਵਾ-ਧਰਮਸਾਲ—ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ 'ਸੰਗਲ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਸੰਤਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

(੫) ਕਰਮੁੱਲਹ ਪੁਰ ਨਾਮੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਾਰਾ ਬੰਕੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ੫੦-੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯੇ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਤਕ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੬) ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਅਰੁ ਪੰਡਿਤਾਈ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ (ਬਾਲਾਵਸਥਾ ਸਮੇਂ) ਚੌਖੇ ੨ ਦਿਨ ਵਿਰਾਜ ਕੇ, ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂ ਜਾਂਦੇ, ਟਿਕਦੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਏਥੇ ਪੱਕੇ ਆਸਣ ਜਮਾ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਸੱਚਿਦਾ ਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੫੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਏਥੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਕੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਡੇਰੇਦਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਰੰਭਿਆ; ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ; ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਬੀ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤਿ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਿਵਾਲੇ ਤੇ ਠਾਕੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਂਗੂ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੂਧੇ

ਧਰਮ ਰੂਪ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੋਪ-ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਕਾਂਜੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਦੁਰਮਤਿ, ਮਹੰਤ ਕੇਵਲਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈ।

ਬਿਹਾਰ ਉੜੀਸਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ—

(੧) ਪਟਣਾ ਸ਼ਹਿਰ—ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰਇੱਕ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂ ਇਸ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੂੜ ਮਸਤਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸੱਧਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਤੇ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਅੰਨ-ਜਲ ਨਾਲ ਪਲਣਾ ਤੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਅੰਦਰ ਸਵਾਸ ਲੈਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਬੀ ਏਸ ਪੁੰਨ-ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ, ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨੌਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨਹਾਰੇ ਬਾਬਾ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਜੀ ਹਨ; ਜੋ ਸੰਗਲਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਿੱਤ੍ਰਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਆਸਣ ਲਾਏ; ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਗੜ ਬਾਬੂ ਕਥਕ ਨੇ ਜਗਹ ਭੇਟ ਕੀਤੀ; ਅਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਰੁ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲਾ ਕੇ ਸਫਲਾਇਆ।

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੰਗਾ ਦੇ ‘ਕੋਸ਼ੋ ਰਾਇ ਘਾਟ’ ਪੁਰ, ‘ਸੰਗਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਜੀ’ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਚੱਲੇ ਪੋਪ-ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਏਥੇ ਭੀ ਜਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੌਨੀ ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।

(੨) ਧਨੀਆਂ ਪਹਾੜੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਗਯਾ ਵਿਚ, ਨਰਟੀਗੰਜ ਨਗਰ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ

ਇ. ਪ. ੪੭੭.

ਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਚਰਨ ਪਾ ਆਏ ਸਨ । ਉਸੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੁੰਧਕ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗਲਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ (ਅੰ: ਸਰ) ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਆਸ਼੍ਰਮ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ 'ਚੋਂ ਬਾਵਾ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੯੫੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਪੁਨੀਤ ਅਸਥਾਨ ਪੁਰ ਆਏ; ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮਾਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਪੂਰਣੇ ਪਾਏ । ਆਪ ਬੜੇ ਜਪੀ-ਤਪੀ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਪਟਣਾ ਨਿਵਾਸੀ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ ਕਿਦਾਰ ਨਾਥ ਵਕੀਲ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ।

ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਏਨੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਸੀ; ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਾਵਨ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਦੀ, ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਘੋਰ ਅਵੱਗਯਾ ਦਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ । ਆਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸੰਤ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਬਾਵਾ ਅਜੁੱਧਿਆ ਦਾਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੀ । ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਹੈ ।

(੩) ਮਧੂ ਸੂਦਨ-ਬੰਸੋ ਬਟ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਲਾਗੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਇਸੇ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਰਚ ਕੇ; ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸੋਮਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(੪) ਮੁਕਾਮਾ ਘਾਟ ਪੁਰ ਬੀ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਜ ਕਲ ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ ।

(੫) ਘੁਸਵੜੀ ਗਿਰਾਂ, ਪਟਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਮੀਲ

ਦੂਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਰੋਡ ਪੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਬਾ ਮੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸੰਤ ਬਾਵਾ ਪੰਚਮ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਹਨ।

(੬) ਫਤੂਹਾਂ } ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟਿਕਾਣੇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਰੋਡ
(੭) ਨਿਵਾਦਾ } ਪੁਰ ਹੀ ਹਨ। ਅਰੁ ਬਾਬਾ ਮੱਲ ਜੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਫਤੂਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਹੰਤ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦਾਸ ਹਨ।

(੮) ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਾ ਪੋਖਰਾ' ਤੇ
(੯) ਸ਼ਾਹਪੁਰ-ਕਚਰੋਟੀਆ ਵਿਚ 'ਨਿਰਬਾਣ ਸਰ'-
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ;
ਅਰੁ ਸਿੱਖਾਂ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਬਣਵਾਏ ਹਨ।

(੧੦) ਪਚੰਭਾ-ਗਰੀਡੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਾਵਾ ਭੋਲਾ ਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਦਾਸ (ਦੂਜੇ) ਨੇ ਗੁਰ-ਚਰਨ-ਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਲੱਭ ਕੇ, ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੰਤ ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(੧੧) ਕਟਕ, ਅਟਕ ਨਦੀ ਕਨਾਰੇ, ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦਿਹੀ ਕਰਕੇ, ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਕਮਲਾ ਨੰਦ ਦੇਵ ਹਨ; ਜੋ ਸੰਗਲਵਾਲਾ ਅਖਾੜਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹਨ।

ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਖੇ—

(੧) ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿੱਚ 'ਸਾਧ ਬੋਲਾ'-ਸੱਖਰ (ਸਿੰਧੂ) ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਧਾਮ ਆਬਾਦ

ਇ. ਪ. ੪੭੯.

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ ਅਰਜੁਨ ਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(੨) ਖੋਲਾਪੁਰ ਨਾਮੇ ਜਾਗਹ ਅਮਰਾਵਤੀ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਮੀਲ ਪੁਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਭੀ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਗਲ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਨ ਕਰਦਿਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਜੀ ਏਥੇ ਮਹੰਤ ਹਨ; ਜੋ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ ਉਦਾਸੀਨ ਮਤ ਦਰਪਨ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਸੰਗਤਿ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਾਂ ਬਾਵਾ ਆਦਿ ਰਾਮ ਜੀ ਮਹੰਤ ਬੀੜ- ਖੇੜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਪੁਰ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੩) ਭੇਵਾ ਪੁਰ—ਜ਼ਿਲਾ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਚਰਜ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ-ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਨਣ ਦੇ ਬਿਰਵੇ ਨਾਲ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 'ਆਸਣ' (ਬੜਾ) ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਖਾਮ ਗਾਮ (ਦੱਖਣ-ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਟਿਕਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਆਸ-ਪਾਸ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਨਿੱਤ ਏਥੇ ਔਂਦੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਸ ਥੜੇ ਨੂੰ ਜਲ-ਸਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਧੋਣ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਜਾਣ ਕੇ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜ਼ਮਤਾਂ ਇਸ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਸੰਬੰਧੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

(੪) ਉੱਜੈਨ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਲੀ ਮੰਦਿਰ ਲਾਗੇ ਜੋ ਧਰਮਸਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੀ ਇਸੇ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਜ-ਸਵਾਰੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਕਈ ਮਹਾਤਮਾਂ ਇਸ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧੂਏਂ ਨਾਲ ਰਲ-ਗੱਡ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਧੂਏਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਧਾਮਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਗਿਣ ਦੇਂਦੇ ਨਿ।

(੫) ਧਉਲਕਾ—ਅਹਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦੁਆਰਕਾ ਵਾਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਪੁਰ ੧੨, ੧੪ ਮੀਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸੇ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਇਕ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਹੰਤ ਗੰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ।

ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ—

(੧) ਖਾਮ ਗਾਮ ਜ਼ਿਲਾ ਬੁਲਖਾਣਾ ਵਿਚ, ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰੀਤਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਬਾ ਅਨਘੜ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ-ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਸਰਧਾਲੂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਤ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਏਨੇ ਪੱਕੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲਿ ਕਦੀ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਦਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਕੇਸ ਸੀ; ਉਸ ਦੀ ਬੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਅੱਜ ਕੱਲ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਹਨ।

(੨) ਬੰਦ ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਧਾਰ ਕੇ, ਉਹ ਧਰਤਿ ਪਾਵਨ ਤੇ ਭਾਗ-ਭਰੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਥਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਬੀ ਇਸੇ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਰਤਨ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ 'ਨਿਰਬਾਣ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੈ। ਹੁਣ ਓਥੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਵਿਚ—

ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਵੱਡਾ ਅਸਥਾਨ ਸਾਧੂ-ਬੋਲਾ-ਸੱਖਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨੱਗਰਾਂ; ਗਿਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਮਹੰਤ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੱਲੇ-ਗੁੱਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਚਾਲ ਕਰਕੇ, ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ—

ਇਸ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚਦੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ(ਯਾਤ੍ਰਾ)ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਔਂਦੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਲੰਘੇ ਹਨ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਸਰਧਾਵਾਨ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦਿਹੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਭੀ ਹਿੱਸਾ

ਇ: ਪੰ: ੪੮੧.

ਪਾਇਆ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ—

ਕੰਧਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ‘ਵੱਡੀ ਧਰਮਸਾਲ’ ਨਾਮੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ; ਜੋ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਮਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਅਮਰ ਨੀਸ਼ਾਣੁ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ’ ਭੀ ਆਖਦੇ ਨਿ। ਹੋ ਸਕਦਾਇ; ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਵਿਰਾਜਣ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਥਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ; ਤੇ ਗੁਰੂ-ਅਸਥਾਨ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ! ਬ-ਹਰ ਹਾਲ ਇਹ ਇਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਰੁ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਬੀ ਇਸੇ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਵਜ਼ੂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ।

‘ਵੱਡੀ ਧਰਮ ਸਾਲਾਂ’ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਅਸਥਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਭੀ ਹੈ; ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਇੱਕ ਬੀੜ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਹਦਿ-ਮੁਬਾਰਕ (“ਸੰਮਤ ੧੭੨੫ ਅਹਾੜ ਸੁਦੀ ੫”) ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ‘ਰਾਗ ਮਾਲਾ’ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਂ, ਅਸਲ ਬੀੜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਾਧੂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਪੁਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ (ਸੰਤ-ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਧੰਨਿਵਾਦ—ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ-ਬਣਵਾਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਚਾਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਜੋਗ ਸੰਤਾਂ—ਬਾਵਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਜੀ, ‘ਨਿਰਬਾਣਸਰ’-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਆਦਿ ਰਾਮ ਜੀ ਬੀੜ ਖੇੜੀ, ਤੇ ਬਾਵਾ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਜੀ ਸਾਬਕ ਮਹੰਤ ਡੇਰਾ (ਛੱਤਾ) ਮਗਨੀ ਰਾਮ-ਪਟਿਆਲਾ—ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਗਰਹਿ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਗੁਰੂ ਉਦਾਸੀਨ ਮਤਿ ਦਰਪਨ’ ਤੋਂ ਭੀ ਚੋਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਧੰਨਿਵਾਦ !

ਇ. ਪ. ੪੮੨.

ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

“ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ” ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਚੰਦਾ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ੧੦) ਸਾਲ ਹੈ। ਅਰੁ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲਾ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜ੍ਹ’ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਣਛਪੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੁਸਤਕ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਪੌਣੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਲਾਗਤ ਮੁਜਬ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

੧-ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੇਟਾ ॥)

੧੯੪੯ ਈ: ਵਿੱਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ’ ਪਟਿਆਲੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

੨-ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ)-ਭੇਟਾ ੧॥)

ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੱਭ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(੨)

੩-ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੇਟਾ ॥

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੁੱਧ, ਮੁਗਲ-ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ-ਚੱਕ' ਵਿਖੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ਵਰਸ਼ਨ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੪-ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰਮੁਖੀ)-ਭੇਟਾ ੨)

ਇਹ 'ਸਿੱਖ-ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਪੂਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਚਿਰ ਬਾਦ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਢੰਗ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਸੁਯੋਗ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪੂਰ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਰਣ ਪ੍ਰਯੰਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹਨ।

੫-ਅਮਰਨਾਮਾ (ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੇਟਾ ॥

ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਫਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਖਰੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਪੂਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

੬-ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉਰਦੂ)-ਭੇਟਾ ੧ =)

ਸੰ: ੧੫੨੬ ਬਿ: ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੦੦੬ ਬਿ: ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਜਰੀ, ਫਸਲੀ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, ਬਿਤਿ ਤੇ ਵਾਰ, ਇਸ ਜੰਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇ. ਪ. ੪੮੪

੭-ਤਾਰੀਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਖਾ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ)-ਭੇਟਾ ੧॥॥)

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਤੋਂ ੧੯੨੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹਨ; ਅਣਛਪੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈਕੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਦਸਤੂਰੁਲ ਅੱਮਲ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੮-ਮਾਖ਼ਿਜ਼ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੇਟਾ ੧॥॥)

ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲਾ ਚੁਣ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੯-ਔਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ-ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੇਟਾ ॥)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

੧੦-ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੇਟਾ ੨)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ 'ਸੈਲਵੀ' ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੁਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕਲੌਤੀ ਲਿਖਤੀ ਕਾਪੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

੧੧-ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ੧੮੩੯-੪੦ (The Punjab in 1839-40)-ਭੇਟਾ ੧੦)

ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਮ ਤਵਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਹਦ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਸਲ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੮ ਤੋਂ ੨ ਦਿਸੰਬਰ ੧੮੪੧ ਤੱਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰੁ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨੇ (National Archives of India-New Delhi) ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ

(੪)

ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਬਰਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਅਖਬਾਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼-ਨਿਊ ਦਿਹਲੀ' ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:—

The Hindustan Times 29th Aug., 1954.

PUNJAB A CENTURY AGO

The Punjab In 1839—40 : By Ganda Singh,
Published by The Sikh History Society,
Amritsar, 1952; Pp. 310.

This volume consists of a number of selections from the newsletters known as 'the Panjab Akhbar', 'the Lahore Akhbar', etc. preserved in the National Archives of India, New Delhi. Most of them relate to 1839 and 1840 but there are also a few relating to 1841. These letters were originally written in Persian and were later translated into English for the benefit of the British officers. It is the English translation that is reproduced in the volume. They deal with what may be called the day-to-day happenings that came to the notice of the newswriters in the court of the Maharaja of the Sikhs in Lahore. The great Ranjit Singh was the Maharaja in the early part of 1839 and after his death he was succeeded by Kharak Singh, his eldest son. As the editor of the volume observes, these Akhars are not only a mine

ਇ: ਪੰ: ੪੮੬.

of information on the political events of the period but are also a source of light on the administrative system of the Sikh kingdom, on the official and private lives of the Maharajas and their courtiers, the social and economic conditions of the people and the variety of measures adopted by them from time to time to promote the welfare of their subjects. They also tell us what the fundamental weakness of the Sikh kingdom was and how it paved the way for the conquest of the kingdom by the British.

The earlier letters in the volume show how in spite of his illness Maharaja Ranjit Singh attended in person to all the affairs of the State and issued orders and directions not only on matters of great importance but also on what may appear to be petty ones. That was the time of the British campaign against Afghanistan and as one of the parties to the Tripartite Treaty the Maharaja made it a point to fulfil in full all the obligations which he undertook. Among those who received the benefit of charities which he made during his days of illness the Brahmins occupied an important place. Personal intrigues among the courtiers and the Jagirdars were quite common and these proved to be of crucial

(६)

importance in the days following the death of the Maharaja and the accession of his son. It was these intrigues and the selfish interest which was behind them all that ultimately proved fatal to the very existence of the State. The letters contain references to a number of Europeans who were employed in the Sikh State-especially in the Army-and the usually generous treatment which they received at the hands of the rulers. Punishments for crimes were generally severe. Arrangements for getting news from one part of the kingdom to another were highly efficient. The skill shown by the blacksmiths of Lahore in manufacturing guns, matchlocks and other weapons was phenomenal. There are several references in the letters to the regulation of prices, some kind of relation and the kind of relief granted in times of scarcity.

The volume has been edited with great care by Mr. Ganda Singh, the Director of Archives in P. E. P. S. U. State. The necessary footnote have been included, The glossary and the chronology appended to the volume are specially useful. One of the attractions of the book is the coloured portrait of Maharaja Ranjit Singh.

दि: ५: ४८८.

ਛਪ ਰਹੇ ਪੁਸਤਕ

੧-ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (ਪੰਜਾਬੀ)-

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿ-
ਹਾਸ, ਬੜੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ
੪੦੦ ਸਫੇ ਤੱਕ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ
ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ।

੨-ਵਾਰ ਭੇੜੇ ਕੀ-ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦-

੩-ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਗਾਜਾ ਸਿੰਘ

੪-ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ-

੫-ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਲੀ-

੬-ਵਾਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ-

ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਆਦਿ ਇਤਿ-
ਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ,
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ
ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ
ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ
ਰਸਾਲੇ-'ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱੜ' ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੈੱਟ ਭੀ
ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ
ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਤਿ-
ਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ, ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ
ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸੈੱਟ
(ਚਾਰ ਪਰਚਿਆਂ) ਦੀ ਕੀਮਤ ੫) ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ॥

ਸਕੱਤਰ-

'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ'

ਇ. ਪ. ੪੮੯.

(੮)

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਸਾਖੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਬੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਭਾਵੇਂ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਫੰਡ ਓਦੋਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, 'ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੫ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ 'ਕੇਂਦਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਪੁਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰ: ੪੭੫-੬ ਮਿਤੀ ੨੦-੪-੪੫ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ 'ਕੰਮ' ਕਰਨੀ ਕਮੇਟੀ' ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੦੦੩ ਥੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰਬਰ ੮੨੨ ਮਿਤੀ ੨੭-੪-੪੬ (੧੫ ਵੈਸਾਖ) ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਪੁਰ ਲੀਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਭੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਹਦਾਯਤਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਤੁਰਤ ਹੀ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ 'ਸੁਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਸਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਏ; ਪਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਲਗਦੇ-ਚਾਰੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਇਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਇ. ਪ. ੪੯੦.

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ

‘ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ੋਰਮ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਹਰ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ੪ ਵਜੇ ਤੱਕ (ਛੇ ਘੰਟੇ) ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

੧. ਵੈਸਾਖੀ	੨ ਦਿਨ
੨. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ	੧ ਦਿਨ
੩. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੪. ਭਾਵੇਂ-ਮੱਸਿਆ	੧ ਦਿਨ
੫. ਪ੍ਰਥਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਲੋਕ-ਗਮਨ	੧ ਦਿਨ
੭. ਤੀਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ
੮. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ
੯. ਏਜਲਾਸ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਦਸਹਰਾ)	੩ ਦਿਨ
੧੦. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ	੨ ਦਿਨ
੧੧. ਦੀਪਮਾਲਾ	੨ ਦਿਨ
੧੨. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੋਤਸਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ	੨ ਦਿਨ
੧੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੧੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ—ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੫. „ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੬. ਜਨਮੋਤਸਵ-ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ	੨ ਦਿਨ
੧੭. ਮਾਘੀ	੧ ਦਿਨ
੧੮. ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ	੧ ਦਿਨ
੧੯. ਮੇਲਾ ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ (ਵੱਲਾ)	੧ ਦਿਨ
੨੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ } ਗੰਗਸਰ-ਜੈਤੋ }	੧ ਦਿਨ

੨੧. ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ
੨੨. ਚੇਤ-ਚੋਦਸਿ

੬ ਦਿਨ
੧ ਦਿਨ

੩੪ ਦਿਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਪੂਰ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟਸ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਖੋਚਣ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ)

ਆਪਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼

‘ਇਤਹਾਸ’ ਕੌਮ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਇਸੇ ਕਹਿਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਭੀ ਜਾਏ ਧਿਆਨ ਵੇਦੀਆਂ, ਅਰੁ ਧਨੁ ਖਰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਫਖਰ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਤਨਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਧੂਰਾ, ਖਿੰਡਿਆ-ਪੁੰਡਿਆ ਤੇ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਾਡੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਭੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੇ ਸਰਦੀ-ਪੁਜਦੀ ਜ਼ਬੇਬਦੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਕੇ “ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ” ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਬਨਾਣ ਲਈ ਆਪ ਪੱਕੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਓ। ਚੰਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ੧੦) ਹੈ।

(ਸਕੱਤ੍ਰ)

B-1520

ਸ: ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ 'ਅਮੋਲ' ਐਡੀਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ
ਨਿਵਾਸ, ਹਾਲ ਨੰ: ੪) ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ॥
